

BÍRÓ GYÖNGYVÉR*

GELLÉRTEGYHÁZA ÉS PROBLÉMAKÖRE

„A jövő archaeologusa, aki valamikor ezeket a golyófogó halmokat fogja átvizsgálni, értelmetlenül fog állani az ide behordott rengeteg összevissza dobált csont és odakeveredett egyéb lelet előtt, ha nem maradna reá ez az írás, mely részletesen tájékoztatja, mi is történt voltaképpen ezzel a faluval, sírmezejével és egyéb emlékanyagával első pusztulása után hét évszázaddal.”¹

Zalotay Elemér

1. BEVEZETÉS – EGY KUTATÁS FONALÁNAK FELVÉTELE

Egy magyar középkorral foglalkozó régész, ha máskor nem, tanulmányai folyamán biztosan találkozik az ún. gellértegyházi típusú temető fogalmával, de sokan a későbbi kutatómunka során sem tudják „megkerülni” ezt a témát, amennyiben középkori temetők vizsgálatával kívánnak foglalkozni.² Ezzel az elnevezéssel többnyire azokat a temetőket illeti a szakma, melyekben a korai pogány előzmény, valamint a későbbi, templom körüli temetkezés egyaránt megfogható, a temetkezés pedig folyamatosnak tekinthető. Vagyis az egykori pogány temetkezési helyet a továbbiakban keresztény temetőként használják. A definiálás és a fogalom tehát adott, csak épp azt nem tisztázták eddig, hogy maga a névadó lelőhely hova sorolható a temetők „tipológiájában”. Mivel több publikációban is felmerül a gellértegyházi típus, azonban nincs egységes álláspont a gellértegyházi temetővel, s magával a típussal kapcsolatban sem, fontos lenne először a Gellértegyházaként azonosított település temetőjének mibenlétét tisztázni (de legalább egy teljes feldolgozást készíteni), majd ezt követően a típus kérdését megvizsgálni. A problémák és ellentmondások feltehetően főként abból származhatnak, hogy ez idáig csak egy előzetes közlemény látott napvilágot a gellértegyházi temetőről, mely bár több kérdéskörrel is foglalkozott, mégsem nyújtott teljes képet a temetőről. Jelen dolgozat célja, hogy ezt a hiányt pótlandó, felvegye a kutatás fonalát, s első lépésként felvázolja az Orosháza–Rákóczi-telep, Újosztás-son feltárt temetővel kapcsolatos problémákat, illetve tisztázza a már megoldható kérdéseket.³

2. A LELŐHELY ELHELYEZKEDÉSE ÉS KUTATÁSTÖRTÉNETE

A most bemutatott lelőhely többféle néven szerepel a szakirodalomban: Orosháza–Rákóczi-telep, Orosháza–Újosztás, Orosháza–Gellértegyháza.⁴ A három elnevezés ugyanazt az Árpád-kori települést, templom és temető alkotó lelőhelyet jelöli. Bár három névvel is illetik, valójában az Orosháza–Rákóczi-telep, Újosztás a helytálló, míg a Gellértegyháza megkérdőjelezhető.⁵ A Rákóczi-telepen található Árpád-kori lelőhely Orosháza Ny-i határában, egy ÉNy–DK-i irányú dombháton helyezkedik el, melynek ma már csak északi és déli részeit szántják. A dombvonulat

* Szegedi Tudományegyetem BTK Régészeti Tanszék, gyongyver.br@gmail.com

¹ ZALOTAY 1951, 1.

² A tanulmány az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-19-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának szakmai támogatásával valósult meg. Jelen tanulmány előadás formájában elhangzott a Fiala Középkoros Régészek VII. Konferenciáján, Salgótarjánban, 2015. november 19-én. A konferencia előadásából tanulmánykötetet is terveztek a szervezők, melyben ez a dolgozat is szerepelt volna, azonban a kötet kiadása (egyelőre) még várat magára, ezért a kutatási eredményeket itt adjuk közre. A lelőhely, s a leletanyag újrafeldolgozásának lehetőségéért Rózsa Zoltánnak (régész, Várkapitányság Nonprofit Zrt.) tartozom köszönettel. Az összefoglaló fordításáért Kujbus Tamást illeti köszönet.

³ Wolf Máriának hálásan köszönöm, hogy tanácsaira – mind ennél, mind más munkáimnál – mindig számíthattam és számíthatok. Mindig is érdekelt a középkor, de volt, amikor elgondolkodtam, hogy esetleg más korszakkal is foglalkozhatnék, úgy érzem fontos szerepe volt abban, hogy végül a középkor mellett maradtam. Örülök, hogy Tőle tanulhattam és tanulhatok a mai napig.

⁴ FÉK 60, 785. A közhiteles nyilvántartásban 59791 azonosítóval ellátott lelőhely, az orosházi Nagy Gyula Területi Múzeum (továbbiakban NGyTM) nyilvántartásában Orosháza 28. lelőhely.

⁵ Erre vonatkozóan bővebben lásd az utolsó fejezetet a dolgozat végén.

közbülső részét a katonai pálya kialakításakor hordták el, jelenleg emlékparkként (Gellértegyháza Történelmi Park) üzemel [1. térkép].

A rákóczi telepi temetkezési helyet nem túl ideális körülmények között, két leletmentő ásatás keretein belül tárta fel Zalotay Elemér. A problémák ott kezdődtek, hogy a hajdani templom, s temető területén kívánták létrehozni az orosházi katonai löteret, amelyhez a golyófogó-dombok kiépítése és a többi terület elplanírozása is hozzátartozott, összesen majd 6 hektárnyi területet érintett a tereprendezés. 1949–1950 között zajlottak a földmunkák Újosztáson, ahol a nagymértékű földmozgatás közben embercsontok kerültek elő, amit jelentettek is az illetékeseknek. A múzeumból Zalotay Elemér érkezett a helyszínre, aki 1951. november 21. és december 15. között 344, majd 1952. március 25. és április 13. között további 336 sírt tárt fel [2. térkép 1–2]. Ahogy Zalotay írja: „A kubikos munka során elhordták a temető nagy részét s az egykori templom alapjának is nagyobbik felét.”⁶ Azonban 680 sírt, illetve a templom egy részét még sikerült megfigyelni, s legalább néhány vázlatrajz és fekete-fehér fotó formájában megőrizni az utókor számára. A feltárásokból származó embertani anyagot két ízben dolgozták fel,⁷ de még így is maradtak megválaszolatlan kérdések. Az ásatás során ugyanis csak az előkerülési körülményeik, illetve a leleteik miatt fontosabb, és a jobb megtartású csontvázakat gyűjtötték be. Az embertani anyag, s az az alapján levont következtetések tehát semmiképp sem kezelhetők a teljes temető népességére érvényes megállapításokként. Kevésbé ismert, hogy majd két évtizeddel később, 1970-ben Juhász Irén is végzett egy leletmentő ásatást ezen a lelőhelyen. Ekkor csak 2 sír feltárására nyílt lehetőség, azonban további temetkezések meglétéről is tudósított az 1970. március 16-ai jelentésében, melyhez képi ábrázolás azonban nem tartozott.⁸ Utóbbi azért okoz problémát, mert bár Juhász Irén megemlíti, hogy még legalább egy 30×40 méteres területen láthatóak további sírok nyomai, ezeket nem tudjuk a teljes területen belül elhelyezni.⁹ 2015-ben a lelőhelyen fémdetektoros kutatást végeztek az orosházi múzeum fémkeresős kollégái, ekkor a templomtól 300 méterre DNY-ra egy I. László érme és egy mintás fémlemez került elő, ami alakja és mérete alapján feltehetően egy lunula töredéke.¹⁰ 2016 júniusában a temető területén találtak két kisméretű kerek veretet.¹¹ Ugyanebben az évben tervásatást végeztünk a temető templomtól K-re eső, még feltáratlan részén, ahol 77 sírt, illetve sírmaradványt figyeltünk meg, melyek közül 74 feltárására nyílt lehetőségünk.¹²

1956-ban Olasz Ernő is végzett egy rövid mentőfeltárást Rákóczi telepen, az egykori falu területén (a temetőtől É–ÉK-re), ahol egy Árpád-kori kültéri kemence, két 12. századi leletanyagot tartalmazó verem és egy szarmata gödör került elő.¹³ 2008-ban a terület jelenlegi tulajdonosa, Muszka Kálmán értesítette Rózsa Zoltánt, a Nagy Gyula Területi Múzeum múzeumigazgatóját, hogy egy malomkőpárt talált az egykori gyakorló pálya északi szélén.¹⁴ A malomkövek előkerülési helye közel esik ahhoz a helyhez, ahol még az 1951–1952-es ásatás során leltek két malomkővet. Utóbbiak megtalálási helyéről csak a Zalotay által készített összesítőrajz alapján van információnk [2. térkép 1], maguk a kövek nem kerültek be az ásatást követően a múzeumba, így az sem kizárt, hogy ugyanarról a két malomkőről van szó. Legutóbb 2013-ban történt szisztematikus terepbejárás a lelőhelyen, ekkor ismét inkább a településre vonatkozóan nyertünk újabb adatokat, 11–12. századi kerámiatöredékek kerültek elő szarmata kerámiák mellett.¹⁵ A fentebb említett adatok alapján a temetőtől és a templomtól északra helyezkedett el, ugyanannak a dombhátnak a másik részén, amelynek a déli felén temetkeztek. A település és a temető közti határ Zalotay és Olasz Ernő ásatásai, illetve a felszíni leletek alapján is valahol a mai emlékpark É-i szélén húzódnak [3. térkép].

3. A „GELLÉRTEGYHÁZI” TEMPLOM

A templom megismerésére korlátozottak a lehetőségeink, mivel már Zalotay Elemér is csak a az épület alapjának közel felét tudta feltárni, mert a gyakorló pálya építéskor a többi részét elhordták, mire kiért a helyszínre. Csak alapjai maradtak meg, a felszíntől 90 cm-es mélységben lehetett megfigyelni a téglából épült falmaradványokat.¹⁶ A feltárt

⁶ ZALOTAY 1951, 1.

⁷ LIPTÁK–FARKAS 1962; FARKAS–LIPTÁK 1965.

⁸ JUHÁSZ 1970.

⁹ JUHÁSZ 1970.

¹⁰ RÓZSA 2015. A tárgyakat Kvak Róbert találta, munkáját itt is köszönjük!

¹¹ Előzetes gyarapodásban: NGyTM gy.sz. 73/2016. A leletek felkutatásáért Bene András és Kvak Róbertet illeti köszönet.

¹² Az újabb feltárás régészeti és embertani eredményeiről: BALÁZS–BÍRÓ 2017; BÍRÓ–BALÁZS 2018.

¹³ A feltárásról Nagy Gyula jelentéséből értesülünk: NAGY 1957, 1. A leltárkönyvben egy bizonyos 1952. január 3–5. között végzett ásatásból származó tárgyak is szerepelnek Rákóczi telepen, Újosztás lelőhelyéről (NGyTM ltsz.: 52.450.1., 52.451.1., 52.452.1., 52.453.1.).

¹⁴ RÓZSA 2008, 1.

¹⁵ RÓZSA 2013, 2; RÓZSA 2014, 2.

¹⁶ ZALOTAY 1951, 30; ZALOTAY 1957, 50–51.

jelenségek alapján egy 9,7×8,5 m nagyságú, patkóíves szentélyzáródású, ÉK–DNy-i tájolású,¹⁷ téglából épült templom állt a temetőben. A falak vastagsága 80 cm, a hajó belvilága pedig 6,5×4,6 m, azaz 29,9 m² méretű volt. Ezzel az alapterülettel nagyjából középen foglal helyet az ismert méretű, Békés megyei középkori falusi templomok sorában.¹⁸ Az épület alaprajzának érdekessége, hogy a patkóíves szentély a hajó hosszanti oldalához kapcsolódott, s nem az egyik rövidebbhez. Ezt az ásató az ókeresztény, bazilikás görög templomalapokhoz hasonlította.¹⁹ A templom bejáratát nem tudták megfigyelni, azonban a környező sírok elhelyezkedése alapján nem tartották valószínűnek, hogy a keleti, a déli vagy a nyugati oldalon lett volna, így kizárás alapon feltételezték, hogy a templom É-i oldalán lehetett belépni az épületbe.²⁰ A hajót bezáró oromfaltól 1,5 m-re egy 80 cm széles falrész jelentkezett, melynek rendeltetését Zalotay nem tudta megállapítani.²¹ Utóbb Szatmári Imre karzattartó alapozásaként értelmezte ezt a falmaradványt.²² Habár, – ahogy Szatmári is megjegyzi –, Zalotay nem jelezte a templom publikált alaprajzán az említett falrészletet, a dokumentációban több helyen is feltüntették.²³ A templom téglanyagát már korábban elhordhatták, feltehetően újabb épületek építéséhez. A megmaradt téglák változó méretűek, átlagosan 30×15×5 cm-esek voltak.²⁴ Az alapot a homokra rakták, azonban az első téglasor alá oltott meszet öntöttek. Csak az ásatási dokumentációból tudhatjuk meg, hogy gyakorlatilag – a megmaradt téglákon kívül – ezt az 1–2 cm vastagságú, meszes alapozó réteget találták meg Zalotayék, s ennek követésével sikerült feltárniuk a templom még megmaradt részeit.²⁵ A feltárás körülményei, a szokatlan alaprajz, s a csupán vázlatrajz formájában történő közlés miatt – érthető módon – bizonytalan adatként értékelte a szakma az itt feltárt templomot,²⁶ sőt magát a feltárást sem tekintette hitelesnek.²⁷ A templom hitelesítésére 2016-ban tettünk kísérletet, de a nagymértékű földmozgatás miatt, s mivel már Zalotay idejében elhordták az épület maradványainak nagy részét, végül nem jártunk sikerrel.²⁸ Ugyanakkor az ásatási dokumentáció ebben a kérdésben is több információt nyújt, mint az 1957-es publikáció. A templom leírásánál ezt toldotta közbe Zalotay: „A felvétel nem sikerült, mert a zuhogó eső gyors munkára kényszerített. Arra azonban mégis alkalmas, hogy helyes fogalmakat nyújtson és a rajzokat hitelesítse.” Valóban nem túl jó minőségben, de az ásató több fekete-fehér fotográfiát is készített a templom megmaradt, feltárt részleteiről, melyeket értelmező vázlatrajzokkal egészített ki [1. tábla 1–4].²⁹ Ezek alapján úgy vélem, hogy a templomról közölt adatok hitelesnek tekinthetők.

A gellértegyházi templom patkós szentélyzáródása talán adhat majd némi fogódzót az épület és a környező sírok keltezését, valamint a gellértegyházi lakosok kulturális kapcsolatait illetően. Gerevich Tibor szerint ezek a templomok az Árpád-kor második felében, a 13. században jellemzőek,³⁰ s ugyanerre az időszakra helyezte Nagy Emese Gercse templomát.³¹ Valter Ilona kutatásai alapján a Felvidéken, a Nyitra és a Vág völgyében alakult ki ez a típus, s

¹⁷ Fontos felhívni a figyelmet egy anomáliára, ami a Zalotay által készített összesítőrajz kapcsán észlelhető. Az újabb kutatások során ráillesztettük a rajzot az egykori lőtér képerre, hogy pontosítsuk az 1951–1952-es ásatás helyszínét [2. térkép 2]. Ez alapján szinte bizonyos, hogy a rajzon minden helyesen szerepel – az ásatási terület és a templom golyófogó-dombokhoz viszonyított helyzete is megfelelt annak, amit az ásató rajzolt, illetve amit az egykor kubusként itt dolgozó Berkó Sándortól megtudhattunk. Muszka Kálmán elmondásából tudjuk, hogy az emlékpark nagy nyárfája épp a templom helyén áll. Az összesítő rajz, a korábbi térképek és műholdképek tanulmányozásával ez is nagyjából igazolást nyert, csak 1–2 m-rel nyugatabbra állhatott a templom a fától. A Zalotay-féle rajzon tehát ilyen szempontból minden igazolható, viszont az égtájat mutató északjel elhibázott, körülbelül +45°-os tévedést eredményez. Hogy ez a nagymértékű eltérés miből ered, az nem derült ki, de a helyes égtáj figyelembevételével már látható, hogy a templom valójában ÉK–DNy, a sírok pedig DNy–ÉK tájolásúak voltak (vö. ZALOTAY 1951, temetőtérkép; ZALOTAY 1957, temetőtérkép). A tájolás mellett több probléma is felmerül a dokumentáció körül: sírszámok ismétlődése, a leletek sírleírásban történő megemlíttetésének hiánya, a tárgyak téves meghatározása, a sírleírások eltérő részletessége, a pénzérmék számának és meghatározásának pontatlansága stb. Ezekre már Dienes István (DIENES 1965, 159–160) és Ritoók Ágnes is felhívta a figyelmet (RITÓOK 2010, 478, 62. jegyzet).

¹⁸ SZATMÁRI 2005, 34.

¹⁹ ZALOTAY 1951, 30; ZALOTAY 1957, 51. Az ásató több ismert templom alaprajzát is lerajzolta ceruzával az ásatási dokumentációban, amelyeknél valamilyen szempontból hasonlóságot vélt felfedezni a „gellértegyházi” templomhoz képest (ZALOTAY 1951, XIX–XX. tábla).

²⁰ Az északi oldal kisebb mértékű használatát lehetett megfigyelni például Esztergom–Zsidód templom körüli temetőjében (MOLNÁR 2005, 111), illetve a Felsőzsolca–Nagyszilváson feltárt temetőnél is, melynél a keleti és a déli oldalon került elő a legtöbb sír (SIMONYI 2005, 307). A Mezőcsát határában feltárt temetőnél a korábbi – 11. századi – sírok épp a feltételezett első, favázas templomtól északra, északkeletre maradtak meg, míg a 12–13. század fordulóján épült kőtemplomnak inkább a déli és nyugati oldalát részesítették előnyben (SZABÓ 2005, 224).

²¹ ZALOTAY 1951, 29; ZALOTAY 1957, 51.

²² SZATMÁRI 2005, 46.

²³ ZALOTAY 1951, XVI–XVII, XX. tábla.

²⁴ Ehhez hasonló, 31×16,5×4–4,5 cm-es méretű téglák kerültek elő a közelmúltban egy mezőhegyesi templom esetében is (BIRÓ 2016, 1; BIRÓ 2019, 28), de más környékbeli lelőhelyekről (például Orosháza–Eötvös-major, Orosháza–Templomhely stb.) is ennek megfelelő méretű téglákat ismerünk.

²⁵ ZALOTAY 1951, 29.

²⁶ SZATMÁRI 2005, 10, 29, 115.

²⁷ RÉVÉSZ 1997, 184, 34. jegyzet. A lelőhely hitelesítésének fontosságára többek között Szatmári Imre is felhívta már a figyelmet (SZATMÁRI 2005, 10).

²⁸ BIRÓ–BALÁZS 2018, 74.

²⁹ ZALOTAY 1951, XVI–XVII. tábla. Az ásatáson készült fotók eredeti negatívjai, illetve némelyek előhívott példányai ma is megtalálhatók a Nagy Gyula Területi Múzeum fotótárában: F 316–F 347. A felvételeket ifj. Lampel Miklós, Nagy Gyula és Zalotay Elemér készítette.

³⁰ GEREVICH 1938, 31.

³¹ NAGY 1958, 549, 554, 557, 559.

egy 12. századi csoportot is kimutatott.³² Eleinte az a kép rajzolódott ki, hogy ez a patkóíves szentélytípus elsősorban Magyarország északi területein fordul elő, ezért feltételezték, hogy itt terjedt el legkorábban. Azonban ezt a képet némiképp színesítették a déli, alföldi – például a most tárgyalt rákóczi-telepi vagy a szentbenedeki – patkóíves szentélyvel ellátott templomok.³³ Horváth Ferenc a csengelei templom, s más dél-alföldi feltárások eredményei alapján valószínűsítette, hogy már a 11. században is számolhatunk az ilyen templomok jelenlétével, illetve egy 11–12. századi dél-alföldi csoport meglétét is feltételezte.³⁴ Horváth Ferenc Valter Ilonával szemben úgy vélte, hogy a legkorábbi patkóíves szentélyű templomok – így például a „gellértegyházi” templom – eredetét bizánci területen kell keresni, s a legkésőbbi példákat találhatjuk meg a Felvidéken.³⁵ Szintén a korai megjelenés mellett foglalt állást Parádi Nándor,³⁶ illetve Pálóczi Horváth András, azonban utóbbi kutató óvatosságra intett az elterjedési folyamat felvázolására vonatkozóan.³⁷ Később Valter Ilona is elfogadta az adott templomtípus 11–12. századi, dél-alföldi csoportját, de a bizánci eredet kérdését fenntartással kezelte.³⁸ Az említett eredményeket újabban Szatmári Imre foglalta össze, s egészítette ki Békés megye középkori templomait bemutató munkájában.³⁹ Az eddigi adatok alapján azt a következtetést vonta le, hogy a patkóíves szentély sokkal általánosabb lehetett, mint azt korábban feltételeztük, illetve a patkóíves és a négyszögletes típus nagyjából azonos nagyságrendet képviselt az elterjedési térképen.⁴⁰

Falusi környezetben többnyire a 12–13. század folyamán épült templomokat ismerünk, azonban jelen esetben ennél korábbra tehető a templom építési ideje. A Gellértegyházaként azonosított lelőhely nevéből eredően Zalotay Elemér valószínűnek látta, hogy a templom építése még I. László uralkodása idején megtörtént, mivel Gellért püspököt Szent László uralkodása alatt avatták szentté.⁴¹ Ugyanezt a nézetét fejtette ki az 1957-ben megjelent publikációjában, s ezek alapján valószínűleg csak egy elütés miatt, véletlenül írt 12. századot a templom építési idejére vonatkozóan.⁴² A templom építését tehát a 11. századra datálta az ásató, ami a kutatás jelen állása – s a következőkben közölt kiegészítő adatok alapján is – elfogadható.⁴³ A különleges alaprajzra is talált magyarázatot, miszerint nem zárható ki, hogy Gellértegyháza népe esetleg görög szerzetesekkel állt kapcsolatban, mivel „Gellért Marosvárott bizánci görög szerzetesek monostorában rezideált”.⁴⁴ Ahogy láthattuk, a templom alaprajza kapcsán – ha más nem, szentélye okán – többekben is felmerült a bizánci eredet lehetősége, ami valóban megfontolásra érdemes a fentebb említett kutatók által feltárt, s felgyűjtött párhuzamok alapján. Az azonban, hogy ezt kifejezetten Gellért személyével, s a település nevével hozzuk összefüggésbe, – úgy, hogy a Gellértegyházával történő azonosítást egyelőre alátámasztani sem tudjuk – nem elfogadható. Amit még mindenképpen fontos kiemelni a templommal kapcsolatban, hogy az épületen belül nem találtak temetkezéseket, s a templom falai sem vágtak korábbi sírokat,⁴⁵ tehát vagy nem voltak itt korábban eltemetett egyének (mert még nem használták ilyen célra akkoriban a domb ezen részét, esetleg nem terjedt ki idáig a temető), vagy megszüntették az itt található sírokat a templom építése előtt. Előbbiek alapján, s mivel a templom falához nagyon közel, azt szorosan követve létesítették az újabb sírokat, melyeket nem metszett a templom fala, illetve a második lehetőségre semmiféle régészeti jelenség (beásás vagy planírozás, esetleg utólagos dögölés nyoma) nem utalt,⁴⁶ valószínűbbnek tartom, hogy a templomot a dombhát még üres részén emelték.

³² VALTER 1963, 286–288.

³³ VALTER 1963, 287.

³⁴ HORVÁTH 1978, 119–120. Épp ehhez a csoporthoz tartozhatott a Gádoroson feltárt patkóíves szentélyű Árpád-kori templom is, amelyet az ásató Rózsa Zoltán a 11–12. század fordulójára keltezett (RÓZSA–BALÁZS 2011, 14).

³⁵ HORVÁTH 1978, 120, 89. j.

³⁶ HOLL–PARÁDI 1982, 20–22.

³⁷ PÁLÓCZI HORVÁTH 1984, 127, 11. jegyzet.

³⁸ VALTER 1985, 330.

³⁹ SZATMÁRI 2005, 39–40.

⁴⁰ SZATMÁRI 2005, 40. A Békés megyei középkori templomok szentélyformáinak megoszlását lásd SZATMÁRI 2005, 41.

⁴¹ ZALOTAY 1952b, 20.

⁴² ZALOTAY 1957, 52. Ezt a keltezt vette át tévesen Szatmári Imre (SZATMÁRI 2005, 115).

⁴³ Lásd a temető periódusaival foglalkozó fejezetet.

⁴⁴ ZALOTAY 1957, 52.

⁴⁵ ZALOTAY 1951, 30; ZALOTAY 1957, 51.

⁴⁶ ZALOTAY 1951, 30; ZALOTAY 1957, 51. Egy nagyobb mértékű földmozgatás, több – akár 1 m mélységű – sír kiásása és eltávolítása után valószínűleg szükség lett volna valamilyen alapozásra vagy a föld ledögölésére, már csak azért is, mert az ásatósi fotók, illetve a terepi tapasztalatok alapján a dombhátan a talaj elég homokos lehetett. Ehhez képest a kezdő téglasort is csak a mésszel leöntött homokba rakták.

4. A TEMETŐ

A temető területén történt leletmentő ásatások (1951, 1952: Zalotay; 1970: Juhász) során összesen 682 sír látott napvilágot,⁴⁷ azonban mindkét ásató leírásából világosan kiderült, hogy ez a sírszám korántsem jelenti a teljes temetőt.⁴⁸ Zalotay körülbelül 1200–1300 sírra becsülte a temető teljes méretét.⁴⁹ A sírok egy részét a földmunkák során elhordták, másik felét a golyófogó-dombokkal elfedték, míg az érintett terület határán kívül eső sírok a mai napig feltáratlanok. Ezeket fontos szem előtt tartani, mielőtt bármilyen elemzésbe kezdünk, hiszen a feldúlt sírok leletei – ahogy azt némely sír esetében Dienes István is észrevételezte – összekeveredhetnek, az egykori szuperpozíciók elmosódtak, s az éppen leírt temetkezési szokás is megkérdőjelezhetővé vált a bolygatottság miatt. Az erősebben bolygatott északi terület akár még ugyanennyi vagy több sírt is rejthetett, legalábbis erre engednek következtetni Zalotay feljegyzései és az északi részen látható néhány „magányos” sír, melyek mellől a többi temetkezést már elhordták. A feltáratlan részek egyelőre „rejtélyes homályba burkolóznak”, mivel 1970 óta csak egy kisebb területen végeztünk feltárást, de terveink szerint folytatni fogjuk a kutatást. Azonban még egy újabb feltárás sem segít majd minden tekintetben a megsemmisült temető rész rekonstruálásában. A feltárt temető részlet elemzését, s az egyes sírok keltezését az sem könnyíti meg, hogy a magas sírszámhoz képest csekély számú lelet került elő. Ez persze nem egyedi eset a most tárgyalt időszakot tekintve.

A sírok és leletanyagok egyesével történő elemzésére itt most nincs lehetőség, és jelen dolgozatnak nem is ez a célja. A sírleírásokat – az akkori körülményekhez képest olykor egész részletesen – Zalotay Elemér elkészítette.⁵⁰ Azonban néhány fontos tényezőre és ellentmondásra érdemes felhívni a figyelmet a „gellértegyházi” temetővel kapcsolatban.

Az ásató több érdekes jelenségről is beszámolt a temetkezésekre vonatkozóan, mint például: többes temetkezések,⁵¹ lovastemetkezések, koponya és részleges temetkezések, összedobált csontok, számon felüli csontok, faszéndarabok vagy faszénréteg a sír alján, pernye és tüzelés nyoma a sírgödörben, téglás és téglakeretes temetkezések, koporsós és deszkakeretes sírok, meszes sírgödörök, kerámiatöredék(ek) a sírban.⁵² Az alábbiakban ezek közül itt most csak a temető keltezése és típusa szempontjából meghatározó jelentőségű temetkezési módok kapcsán szeretnék néhány megjegyzést, kiegészítést tenni.

4.1. Lovastemetkezések

Talán ezt a néhány sírt övezi a legnagyobb figyelem, mivel főként ezek adnak alapot a temető „gellértegyházi típusú”-ként történő értelmezéséhez. Azonban ennek ellenére sem az ásató, sem a később a témával foglalkozó régészek nem vették figyelembe az összes ilyen jellegű temetkezést munkájuk során. Ez Zalotaynál a leletek nem minden esetben pontos meghatározása miatt történhetett így, míg az újabb kutatók a már eleve hiányosan vagy nem egyértelműen közölt adatokból indulhattak ki.⁵³ Az ásatási anyagok, s a teljes leletgyűjtés újbóli és többszöri átnézése után a következő sírokat sorolhatjuk ide: 37., 57., 374., 428., 459. és 658. sír [4. térkép].⁵⁴ Ennél a hat temetkezésnél – a temető típusának meghatározásában betöltött szerepük miatt – indokolt a sírok,⁵⁵ s a belőlük származó leletek ismertetése:

37. sír: jó megtartású férfi váz. T.: DNY–ÉK. Koponya mellé, kétoldalt egy-egy élére állított téglát helyeztek. A bal femur közepén keresztbe tett, karikás végű, hengeres vastárgy. Karika kifelé néz. Lábvégeknél faszéndarabok.

⁴⁷ Az 1951. és 1952. évi feltárásokból származó emberi maradványokat 52.323.1.–52.396.1., a régészeti leleteket 52.495.1.1.–52.614.1. leltári számon leltározták be. Előbbiek a Szegedi Tudományegyetem Embertani Tanszékén, utóbbiak a Nagy Gyula Területi Múzeumban találhatóak meg jelenleg. Az embertani anyag revízióját Balázs János antropológus végzi, illetve fogja elvégezni a közeljövőben, így jelen dolgozatban nem bocsátkozunk antropológiai szempontú elemzésbe. Az embertani eredményekkel kapcsolatos szakvéleményét ezúton is köszönöm.

⁴⁸ ZALOTAY 1951, 28; ZALOTAY 1957, 48; JUHÁSZ 1970.

⁴⁹ ZALOTAY 1951, 28; ZALOTAY 1957, 48.

⁵⁰ ZALOTAY 1951, 1–17; ZALOTAY 1952a, 3–13; ZALOTAY 1957, 3–47.

⁵¹ Az ásató által többes temetkezésnek említett sírok valószínűleg többnyire eltérő időben történő egymásra temetkezések lehettek, s csak az esetek kisebb százalékában magyarázhatók a rokoni szálakkal – például anya és gyermeke eltemetése. Zalotay meg is jegyezte, hogy sírjelekre utaló nyomokat nem találtak, így a több évnnyi különbséggel elhalálozott családtagokat eleve nehéz lett volna egymás után temetni (ZALOTAY 1951, 30; ZALOTAY 1957, 51). A többes temetkezések – valójában egymással szuperpozícióban lévő sírok – elsősorban a temető későbbi, templom körüli időszakára voltak jellemzők. Ekkoriban nem volt szokás a sírok látogatása, mivel a temetőnek mentesnek kellett maradnia a szekuláris jellegzetességektől (SZURÓMI 2005, 10), így vízszint – sírjel híján – a temetkezések helyei valószínűleg hamar feledésbe merültek.

⁵² ZALOTAY 1951, 17–21; ZALOTAY 1957, 52–59.

⁵³ Vö. DIENES 1965, 159; VÁLYI 1994, 392; RIFOÓK 2010, 479, 1. ábra.

⁵⁴ Szórványként egy további lópatá is előkerült (ltsz.: 52.498.1.1).

⁵⁵ A sírleírások ZALOTAY 1951, ZALOTAY 1952a és ZALOTAY 1957 alapján készültek.

Mindkét kéz a medencébe hajlítva [2. tábla 1]. M.: 70 cm, h.: 160 cm. Leletek: faszénrög (Itsz.: 52.514.1.2); „Karikás végű hengeres vastárgy” (Itsz.: 52.514.1.1) [2. tábla 1].

57. sír: férfi váz, fejjel nyugatnak, jó megtartású. T.: DNY–ÉK. A váz bal lábszáránál, kívül lókoponya, orrával a váz feje felé fordítva. A bal lábfej mellett két vaskengyel (nem egyformák) egymás mellé helyezve. A váz lábfején tönkrement csikózábla. Mellesont 2 bronz pityke. Jobb térdtől kifelé két csüd egymás mellé helyezve [2. tábla 2].⁵⁶ M.: 117 cm, h.: 152 cm. Leletek: kengyelek (Itsz.: 52.517.2–3) [9. tábla 4]; zablátöredék (Itsz.: 52.517.1.1.) [2. tábla 2]. Az említett bronzpitykéik ma már nem lelhetők fel.⁵⁷

374. sír: Férfi váz fakeretben. T.: DNY–ÉK. Bal kezénél fekete bögre. Koponyánál bronz szív alakú összetett csüngő, a fazék alatt, a bal comb mellett, kívül két vaskengyel és vaszabla. A vaskésztségek egymásba helyezve feküdtek a váz mellett. Lónak vagy csak vázrészeinek nyoma sem volt. Fakeret deszkái nem vastagok, szénrögök nem mutatkoztak, ellenben oltott mész gömböcsök fordultak elő a sír földjében [2. tábla 3]. M.: 90 cm, h.: 145 cm. Leletek: oldalpálcás zabla (Itsz.: 52.578.1.4) [9. tábla 2]; „Hajékek” (22 db) (Itsz.: 52.578.1.2) [7. tábla 6];⁵⁸ kengyelek (Itsz.: 52.578.1.3) [9. tábla 3]; fekete edény (Itsz.: 52.578.1.1) [8. tábla 1].

428. sír: női váz. T.: DNY–ÉK. Koponyánál három darab féltégla, élére állítva, erősen habarcsos, karok nyújtva. M.: 70 cm, h.: 159 cm. Lelet: zablátöredék (Itsz.: 52.590.1).

459. sír: férfi váz. Tájolás: DNY–ÉK. Kezek a medencébe hajlítva. Jobb oldali repülőbordák végénél vasdarab. M.: 105 cm, h.: 162 cm. Lelet: „Vasdarab” (Itsz.: 52.596.1).

658. sír: női váz. T.: DNY–ÉK. Bal kéz a medencébe hajlik, halántékon karika, bal lábfejnél lócsüd és pata vaszablával [2. tábla 4]. M.: 70 cm, h.: 155 cm. Leletek: bronz hajkarika (Itsz.: 52.611.1.1); vaszabla (Itsz.: 52.611.1.2).

Az itt bemutatott sírok – szinte egy az egyben Zalotaytól átvett – leírását olvasva teljesen érthető, hogy ezek közül csak három sírt kezelt a kutatás a mai napig lovastemetkezésként. A 37. sírnál például maga az ásató, de még a később az anyaggal foglalkozó Dienes István sem vette figyelembe a karikás végű, hengeres vastárgyat, ami valójában egy csikózábla töredéke [2. tábla 1].⁵⁹ A tárgy előkerülési helye is árulkodó: a bal combcsontra fektetve találták meg – ahogy az 57., a 374. és a 658. sírnál is a bal lábon vagy a lábfejnél kerültek elő a lószerszám egyes részei. Nem csak a leírás volt félrevezető, a sírrajzot sem az eredeti formájában közölték. Az 1957-es publikációban megjelent rajznál hiányzik a rejtélyes vastárgy,⁶⁰ míg az eredeti dokumentációban ezt is berajzolta Zalotay.⁶¹ Az 57., 374. és a 658. sírről már a leírásból is kiderül, hogy lovastemetkezésről van szó, azonban a 428. sír esetében semmi sem utal erre.⁶² Ebből a temetkezésből egy csikózábla egyik karikája került elő. A töredékes vaskarika kialakítása, mérete, illetve az egyik oldalán a szájas maradványai is arra utalnak, hogy egy zabla részét alkotta. A 459. sír esetében is elmaradt a leírásnál a melléklet ismertetése. Itt is egy töredékes állapotú csikózábla részletét találták meg: a négy darabban lévő

⁵⁶ A szakirodalomban két helyen tévesen 75. sírként (is) szerepel, valószínűleg Dienes István írta el véletlenül az 57. sír számát (DIENES 1965, 160), s ezt vette át egy újabb munka (MEDGYESI 2015, 116).

⁵⁷ Vö. DIENES 1965, 159.

⁵⁸ A 374. sír vonatkozásában 22 tárgyat leltároztak be az 52.578.1.2. számon, „Ezüst hajékségek, lemezek és gyöngyök” megnevezés alatt. Pontosabb leírásuk, méretük nincs a leltárkönyvben, az egy szám alatt nyilvántartásba vett tárgye gyűttes ellentmondásos képet mutat az elhunyt nemét figyelembe véve, mivel a kauri kagylók, a rombusz alakú ingnyakveretek, a négyzetes ruhaveretek, a veretes lábbeli – vagyis azon viseleti elemek melyeket az adott leltári tétel alatt számba vettek – általában a nőknél figyelhetők meg, azonban a rákócziitelepi 374. sír halottját az ásató és antropológus kollégái, újabban pedig Balázs János is férfiként határozták meg (vö. ZALOTAY 1957, 32). Ugyanakkor akadnak olyan tárgyak, melyek feltehetően ehhez a leletegyütteshez tartozhattak, azonban más sírhoz leltározták be. Dienes István is valószínűnek tartotta, hogy valamiféle keveredés történthetett a leletek között: „A leletmentést Zalotay oly nagy ütemben kényszerült folytatni, hogy a sírokat tömegével és egyszerre több helyen is bontották, így alapos megfigyeléseket nem tehetett, és az egyes sírok anyaga helyenként megállapíthatóan összekeveredett. Például a 374. sír csizma vereteinek egy szív alakú példánya [...] a 386. sír, egy félgömbfejű szögecse [...] a 408. sír anyagához van sorolva. Ezekből egy-egy darab soha nem kerül elő, nyilván egy sírból valók, csak a feltáráskor szétszóródtak. Feltevésünket támogatja, hogy a három sír közvetlen egymás közelében feküdt, a keleti golyófogó domb közepénél” (DIENES 1965, 159).

⁵⁹ ZALOTAY 1957, 62. Dienes István – valószínűleg az 1965-ös orosházi kötetbe szánt írásának elkészítéséhez kapcsolódóan – személyesen is megvizsgálta a lovastemetkezésekhez köthető leleteket, amiről a leltárkönyvben olvasható ceruzás feljegyzések is árulkodnak. Azonban az adott tárgyak kiválogatásánál feltehetően a leltárkönyvben feltüntetett megnevezések lehettek irányadóak, s így kerülhettek el az egyébként rendkívül alapos kutató figyelmét a most ismertetett „újabb” leletek. A 37. és 459. sírből származó zablárészleteket „karikás vas”, a 428. sír leletét pedig „vaskarika töredékei” néven találhatjuk meg a leltárkönyvben.

⁶⁰ ZALOTAY 1957, 69.

⁶¹ ZALOTAY 1951, III. tábla.

⁶² A sírokban talált leletek feltüntetésének hiánya több esetben is megfigyelhető, nem csak ezeknél a temetkezéseknél.

karikát, s a hozzá csatlakozó szájvas végét. A fentiek alapján az 57. és a 658. sír részleges, míg a 37., 374., 428. és 459. sír szimbolikus lovastemetkezésnek tekinthető. További lovassírokra is utalt az ásató a leírásában,⁶³ azonban ezekről létükön, s az 57. sírhoz közeli elhelyezkedésükön kívül egyéb információt nem közölt. Egyedül ezeknél, a csak említés szintjén megmaradt lovassíroknál feltételezhetjük, hogy valamiféle csoportosulás volt az 57. sír környékén, de a bizonytalan körülmények miatt ez sem kezelhető tényként. A többi lovastemetkezés ettől délebbre, távolabb, elszórta jelentkezett. Elhelyezkedésükben rendszer nem fedezhető fel, sírcsoportot nem alkottak [4. térkép].

4.2. Deszkakeretes és koporsós temetkezések

Összesen 24 sírnál írt Zalotay deszkakeretes, illetve ácsolt fakeretes temetkezési módról,⁶⁴ míg koporsóra utaló nyomokat 59 esetben lehetett megfigyelni.⁶⁵ A deszkakeretet nagyméretű, L alakban hajlított vaspántokkal fogták össze, a koporsók készítése során pedig különböző méretű és formájú vasszegeket alkalmaztak. Míg az ácsolt fakeretes sírok szórtan, s többnyire a temető déli részén fordultak elő, a koporsós temetkezések leginkább a templom környezetében csoportosultak [5. térkép].⁶⁶

4.3. Téglás és téglakeretes sírok

A temetőben több téglás és téglakeretes temetkezést is sikerült feltárni, azonban sajnálatos módon egyetlen téglát sem került be a múzeumba, ezekről csak a képi és az írott dokumentumokból informálódhatunk.

41 sírban helyeztek el egy vagy több téglát.⁶⁷ Ezeknél a síroknál a téglát/téglákat fejtámaszként használták, vagy a fej mellett, élére állítva helyezték el. Előbbi célra egy téglát használtak, míg utóbbi változatnál volt, hogy kettő vagy három téglát is a sírba állítottak [3. tábla 1–3].⁶⁸ A fej mellé állított téglák kapcsán lehetséges, hogy a vázat a téglákon átfektetett deszkákkal fedték, hogy megvédjék a ráguruló földtől.⁶⁹ A 41 esetből csak hatnál került elő valamilyen lelet: 31. sír: kerámiatöredék, üvegberakásos gyűrű; 37. sír: zablatöredék; 239. sír: vasszeg; 428. sír: zablatöredék; 638. sír: sodrott gyűrű; 654. sír: gyöngysor, nyitott bronzkarika.

20 sírnál alakítottak ki téglakeretet vagy téglapítményt.⁷⁰ Az ide sorolt temetkezések esetében téglasort, téglakeretet [3. tábla 4–6] vagy több téglasorból álló építményt készítettek [4. tábla 1–3], melynek a 124/125. sír esetében még lapos, téglából rakott fedele is volt [4. tábla 1]. Más lelőhelyek tanúságai alapján (is) az esetek többségében a téglakereteket valószínűleg deszkával fedték le.⁷¹ A 20 temetkezésből csak három tartalmazott leletanyagot: 16. sír: S végű hajkarika; 64. sír: fémlemez töredékei; 212. sír: vasszeg.

Az ásató több csoportot is elkülönített a téglás temetkezések esetében.⁷² Bár a téglát „megjelenési formája” némiépp eltér az egyes sírokban, azonban mivel nagyjából egyforma méretű és állapotú téglákat használtak fel ezeknél a temetkezéseknél,⁷³ ha volt is kronológiai eltérés a téglás temetkezés típusai között, nem lehetett számottevő. Csupán pár tárgyból indulhatunk ki ezen sírok leletanyagát tekintve, melyek alapján nem lehet messzemenő következtetéseket

⁶³ ZALOTAY 1951, 22; ZALOTAY 1957, 49.

⁶⁴ 155., 208., 214., 362., 368., 374., 390., 410., 430., 438., 458., /489./, 491., 512., 517., 550. (fakeret + téglát), 552., 553., 556., 565., 591., 592., 608., 640. sír.

⁶⁵ 12., 13. (?), 15., 29., 36., 58., 70., 78., 100., 101., 103., 104., 105., 106., 107., 108., 110., 113., 114., 120., 128., 137., 139., 146., 155., 171., 173., 174., 175., 198., 209., 212., 215., 217., 220., 226., 227., 232., 234., 238., 247., 250., 284., 285., 291., 292., 293., 295., 298., 299., 304., 305., 306., 314., 323., 325., 326., 343., 398. sír.

⁶⁶ A dolgozatban közölt különböző temetőtérképeken csak a biztosan beazonosítható sírokat vettük figyelembe (például a deszkakeretes, a téglás vagy a faszenes temetkezések vonatkozásában), a kétszeresen számozott vagy olvashatatlan számú sírokat nem jelöltük meg.

⁶⁷ 11., 31., 35., 37., 48., 60., 85., 112., 116., 160., 187., 194., 200., 218., 228., 233., 239., 243., 246., 262., 263., 281., 313., 321., 335., 368., 423., 428., 433., 436., 452., 509., 550., 566., 570., 578., 588., 603., 636., 638., 654. sír. A sírleírások alapján csak ezen temetkezések sorolhatók ide, azonban ennek némiképp ellentmond, hogy az ásató az összefoglalásnál úgy nyilatkozik, hogy a temető egyharmadában fordult elő koporsós temetkezés (ZALOTAY 1957, 53).

⁶⁸ ZALOTAY 1951, 19; ZALOTAY 1957, 55.

⁶⁹ PAP 2002, 178.

⁷⁰ 7., 16., 28., 47., 53., 54., 64., 102., 124/125., 131., 188., 207., 212., 255., 261., 281., 316., 321., 341., 387/388. sír. A 124/125. és a 387/388. sír esetében két-két halott pihent egy téglapítményben, ezért van kettős számuk. A 28. és 47. sírok koponyákat tartalmaztak, melyek kapcsán Pap Ildikó Katalin felvetette – a koponyával együtt előkerülő csigolyák okán –, hogy esetleg messi földön esettek fejét hozták vissza, s helyezték itt végső nyugalomra (PAP 2002, 178). A felvetés érdekes, sajnálatos, hogy egyik sír embertani anyaga sem került begyűjtésre, így ez a lehetőség ebből a szempontból nem vizsgálható.

⁷¹ PAP 2002, 178.

⁷² ZALOTAY 1951, 19; ZALOTAY 1957, 55.

⁷³ A téglák méretében volt eltérés, de csak pár esetben figyelhető meg 10 cm körüli különbség az átlaghoz képest (ZALOTAY 1957, 4–8, 11, 14–15, 20–21, 25–26, 43; áttekinthetően: PAP 2002, 185, 11. táblázat).

levonni. Annyi eltérés azonban észlelhető, hogy a téglakeretes/-építményes temetkezések többnyire a templom környezetében csoportosulnak, míg a pár téglát tartalmazó sírok ennél jóval szórtabban helyezkednek el a temetőben [6. térkép]. Hogy ez jelent-e valamilyen rang- vagy időbeli különbséget, az egyértelműen nem bizonyítható, de valószínű, hogy a több téglából, a templom közelében épített síremlékek birtokosai társadalmi szempontból valamivel előrébb voltak, mint a csak egy-két téglával vagy anélkül, de velük egy időben eltemetett személyek. Eleve a téglák alkalmazása valamiféle kiváltság lehetett. Ugyanerre a megállapításra jutott Pap Ildikó Katalin a korábbi kutatási eredmények, illetve Csongrád és Békés megye téglás temetkezéseinek elemzése alapján.⁷⁴ Szintén ezt támasztja alá a téglás sírok temetőn belüli elhelyezkedése.⁷⁵

Zalotay megemlítette, hogy az ilyen célra alkalmazott téglák nem mindig voltak újak, többen is megfigyelhető volt a mészhabarcs vékony rétege, illetve gyakran nem is egészek, hanem csorbák és töredékek voltak.⁷⁶ Azonban ez nem feltétlenül jelenti azt, hogy a téglák egyszer már egy épület részét képezte volna. Ez a templom építési ideje, s úgy általában a temető keletkezése kapcsán is érdekes és fontos kérdés. Az ásató maga is leírta, hogy a sírépítményeket, például a 124/125. sír fedelét mésszel ragasztották össze.⁷⁷ S az is előfordult – épp az előbb említett temetkezésnél, de például a 261. sírnál is –, hogy a későbbi temetés során egy korábbi téglás temetkezést bolygattak meg.⁷⁸ Ilyenkor minden gond nélkül – már csak az újabb sír ásásának megkönnyítése végett is – kiemelhették az útban lévő téglákat, s „újrahasznosíthaták” őket. Ugyanígy lehetséges az is, hogy a templom építéséből megmaradt, fölösleges, olykor sérült téglákat használták fel erre a célra.⁷⁹ Az vitán felül áll, hogy ha már téglát készítettek, akkor azt elsősorban a templom építésére szánták, s csak azt követően használták fel a temetkezésekben. Elég megnézni a 207., 124/125., 131., 102., 54., 53., 7. téglás sírokat, melyek közvetlenül a templom mellett helyezkednek el, annak vonalát követik, tehát semmiképp sem kerülhettek a földbe a templom megépülése előtt.⁸⁰

A téglák temetkezésekben történő felhasználása nem egyedi eset. Téglatemetkezések találhatók például a 11–12. századi téglabazilikával rendelkező Nagyecsed–Sárvár monostor temetőjében is.⁸¹ Meglehetősen nagy volt a téglasírok aránya Hajdúdorog–Kati-dűlő lelőhelyen, ahol ezek a sírok – akárcsak Orosházán – a templom környezetében sűrűsödtek.⁸² Téglakeretes temetkezések kerültek elő Szentés–Kaján, Temetőhalom lelőhelyen is, amelyek rétegtani helyzetük alapján a 11. század végénél feltehetően nem korábbiak.⁸³ A viszonylag közeli, 11–12. századra keltezhető mezőhegyesi temetőben is sikerült megfigyelni néhány téglás, téglasoros és téglakeretes temetkezést.⁸⁴ Épp a most érintett régióval foglalkozott Pap Ildikó Katalin, aki tanulmányában Csongrád és Békés megye középkori téglás és téglakeretes sírjait vizsgálta.⁸⁵ Az orosháza–rákóczi-telepi téglás temetkezések típusai a két megyét érintő elemzés szerint legkorábban a 11. században keletkezettek.⁸⁶ A koponya alá helyezett téglák esetében a vizsgált sírok 85%-a a 11–12. századra volt keltezhető.⁸⁷ A Dél-Alföldről gyűjtött adatok alapján felmerült a lehetőség, hogy családi temetkezőhelyként, kriptaként is funkcionálhattak – főként a késő középkorban – a lapostetős téglakeretek.⁸⁸ A most tárgyalt temetkezések között például a 124/125. sírból két egyén csontváza került elő, de az egyik – a korábbi – már csak összedobált csontkupacként jelentkezett a később eltemetett egyén lábai között. Összességében a téglák felhasználásával történő temetkezési szokást Pap Ildikó Katalin a 11. századtól keltezi. A szélesebb körben való elterjedés a 12–13. századra tehető. Az orosháza–rákóczi-telepi sírok esetében – későbbi leletek híján⁸⁹ – ez a 11–12. századra szűkíthető.

⁷⁴ PAP 2002, 187.

⁷⁵ PAP 2002, 188.

⁷⁶ ZALOTAY 1951, 20; ZALOTAY 1957, 55.

⁷⁷ ZALOTAY 1951, 20; ZALOTAY 1957, 56.

⁷⁸ ZALOTAY 1951, 20; ZALOTAY 1957, 56.

⁷⁹ Hasonló következtetésre jutott Kovács László is, illetve felvetette, hogy valamilyen régebbi épület bontott anyagát használták fel (KOVÁCS 1998, 42). Utóbbiról – mármint biztosan korábbi, s a közelben található épületről – (egyelőre) nincs tudomásunk Orosháza–Rákóczi-telep környékén.

⁸⁰ A templom belsejében temetkezés, ledöngölés vagy bármiféle egyéb objektum nem volt megfigyelhető, és a templomon kívüli terület kapcsán sem számol be bármiféle építmény nyomáról az ásató (ZALOTAY 1951, 30; ZALOTAY 1957, 51), így feltehetően nem volt fából készült előzménye a templomnak.

⁸¹ MAGYAR 2005, 163, 168, 2. tábla, 170, 4. tábla.

⁸² FODOR 2005, 199; 204, 2. tábla, 205, 3. tábla, 206, 4. tábla; 207, 5. tábla, 209, 7. tábla 2–3, 211, 9. tábla, 212, 10. tábla.

⁸³ TÜRK 2005, 216, 215, 3. kép, 216, 4–5. kép. A templom itt is patkóíves szentéllyel rendelkezett (TÜRK 2005, 213, 214, 1. kép 2).

⁸⁴ BÍRÓ 2019, 26.

⁸⁵ PAP 2002.

⁸⁶ PAP 2002, 177, I. táblázat.

⁸⁷ PAP 2002, 178.

⁸⁸ PAP 2002, 185.

⁸⁹ A temető és a leletanyag részletes feldolgozása még folyamatban van, eddig csak a 104/a. sír csatja esetében került fel egy későbbi, 13. századi keltezés lehetősége.

4.4. Faszénréteg és tüzelési nyomok a sírban

Az 1951–1952-es ásatás alkalmával több mint 200 temetkezésben lehetett megfigyelni faszendarabokat, faszénréteget és/vagy pernye és tüzelés nyomait.⁹⁰ Ezek hasonló képet mutatnak, mint a téglás és téglalapítményes sírok, mivel, bár a feltárt temető különböző részein egyaránt előfordulnak, túlnyomó többségük a templom környezetében csoportosul [7. térkép]. Némely temetkezésben a váz alatt terült el a faszénréteg (például 144. sír), míg máshol a csontvázon vagy akörül voltak a szendarabok (például 33. sír). Zalotay erről ezt írta: „A néprajzi analógiák alapján e szertartásnak, vagyis az ősi sírtűznek tisztító és a gonoszt távoltartó célja lehetett, amire számos adat áll babonáinkban rendelkezésünkre.”⁹¹ Több lelőhelyen is tapasztaltak már ilyet korábban, ezekben az esetekben a sírgödörben gyújtott tűzre vagy halotti torra következtettek.⁹² A szokás (tüzelés nyomai a sírokban) a 10–11. században egyaránt jelen volt, s az új keresztény rítusban is megfigyelhető.⁹³ Nem tekinthető kizárólag a régi, pogány tradíciókból eredő babonás szokásnak vagy valamiféle tűzáldozatnak, mivel nemcsak a pogány hagyományban, de a kereszténységben is fontos jelentése volt a tűznek. A faszénmaradványok az Árpád-kori templom körüli temetők sírjaiban általánosan előfordulnak. Egyes vélemények alapján ezek bizonyosan a magyarországi kereszténység korai időszakában, a pap vezetésével végzett temetkezési szokásokkal lehetnek összefüggésben.⁹⁴ A kereszténységben a tűznek tisztító szerepe volt, meglehet, hogy ezt a jelenséget valamilyen keresztény szertartáshoz köthetjük. Az orosházi lelőhely esetében a faszenes sírok templomközeli csoportosulása is talán inkább ezt a nézetet erősíti. Azonban érdemes megemlíteni, hogy Rákóczi telepen abban a 37. sírban is találtak faszendarabokat, melybe csikózáblát és téglákat helyeztek a halott mellé, így akár mindkét magyarázat megállhatja a helyét.⁹⁵

4.5. Kerámiatöredék(ek) a sírban

Összesen 19 sírban találtak kerámiatöredék(ek)et, ezek közül csak az 58. sírből került elő három töredék (nem egy edényé), míg az összes többiben csupán egy-egy darab volt. 10 esetben bogrács,⁹⁶ hat alkalommal fazék/ esetleg tárolóedény,⁹⁷ három temetkezésnél pedig nem meghatározható edény töredéke volt a sírban.⁹⁸ A kerámiák a síron belül a következő helyeken kerültek elő: a bal lábfejnél (3. sír), a jobb comb felső részénél (7. sír), a combcsontok között (15. sír), a bal combnál (31. sír), a térdnél (382. sír), a lábaknál (192. sír), a bal karnál (33. sír), a könyök mellett (348. sír), a mellkason (86., 616. sír), a medence alatt (42., 177. sír), a farcsont alatt (168. sír), a sírföldben (408. sír), a csontváz mellett jobb oldalon (456. sír), a csontok között feldúlt sírban (634. sír), kérdéses helyen (25., 58., 89. sír). A síron belül tehát különböző pozíciókban lehetett megtalálni a kerámiatöredékeket.

Az egész edények – azaz a bennük lévő étel- és italmelléklet – 10–11. századi sírokban való elhelyezése ismert szokás,⁹⁹ azonban a töredékek előfordulása a temetkezésekben érdekes jelenség, amelyre már több kutató is felfigyelt.¹⁰⁰ Istvánovits Eszter a sírföldben, esetleg a sír körül előkerülő edénytöredékeket a temetkezési szertartással hozta összefüggésbe.¹⁰¹ Merva Szabina a 10–11. századi edénymellékletes sírok vizsgálatakor a Felső-Tisza-vidéket, a Tiszántúl északi felét, a Duna–Tisza közének északi felét és Észak-Magyarországot érintő gyűjtése során kilenc lelőhelyen talált erre utaló adatot: Bodroghalom–Eresztvényhomok, Ibrány–Esbóhalom, Karcsa–Kormoska, Kenézlő–Fazekaszug I., Kóspallag–Kishantapatak, Szabolcs–Petőfi utca, Letkés–Tégláégető, Kistokaj–Homokbánya, Szob–Vendelin.¹⁰²

⁹⁰ 1., 3., 6., 11., 14., 17–27., 32–33., 35., 39., 48., 55., 59., 61–63., 67., 73., 75., 77., 79–80., 83., 85–90., 92–93., 100., 104/a., 105., 109., 113., 120., 122–123., 132–135., 137., 141., 144., 146., 153., 155., 165., 168–170., 174–176., 178., 184–185., 188., 190., 192., 196–197., 200–201., 204., 207–210., 214., 217–219., 221., 223., 228–229., 231–232., 235., 237., 240–241., 243., 245., 248., 252., 258., 260–261., 263., 268–269., 271–272., 284–287., 332., 355., 367., 370–371., 385., 408., 419., 456., 470., 502–503., 512., 532., 539., 541., 549., 553., 559., 560., 564., 568., 587., 596. sír.

⁹¹ ZALOTAY 1957, 53.

⁹² BENKŐ 1980, 338.

⁹³ GÁLL–GERGELY 2009, 48.

⁹⁴ SZATMÁRI 2005, 61, 66.

⁹⁵ HATHÁZI 2004, 126–127, 892. jegyzet.

⁹⁶ 7., 25., 31., 42., 86., 89., 168., 177., 456., 634. sír.

⁹⁷ 3., 15., 33., 192., 348., 616. sír.

⁹⁸ 58., 382., 408. sír. A 408. sír kerámiája nem lelhető fel, a 382. sír töredéke esetében több edénytípus is számításba jöhet. Az 58. sír három töredéke durva anyagú, kézzel formált, feltehetően egy korábbi régészeti korszak hagyatéka.

⁹⁹ A témával kapcsolatban lásd KVASSAY 1984; MERVA 2008; KVASSAY 2013; MERVA 2014.

¹⁰⁰ ISTVÁNOVITS 2003, 353; MERVA 2008, 22; KVASSAY 2013, 502, 30. jegyzet.

¹⁰¹ ISTVÁNOVITS 2003, 353.

¹⁰² MERVA 2008, 22; MERVA 2014, 207.

Zalotay is több párhuzamot említ ezzel kapcsolatban, többek között a pusztakovácsi,¹⁰³ a bodrogvécsi,¹⁰⁴ a győri,¹⁰⁵ az abonyi¹⁰⁶ és a tiszaberceli temetők egyes sírjait.¹⁰⁷ A jelenségre magyarázatként szolgálhat, hogy korábban a temető területén is állhattak településobjektumok vagy esetleg valamiféle pusztulási/planírozási réteggel kell számolnunk a temető területén, s csak véletlen folytán kerültek a sírba a töredékek.¹⁰⁸ Jelen esetben ezek közül valószínűleg egyikről sincs szó, ugyanis a sírokon és a templomon kívül más objektumot nem sikerült megfigyelni, és a pusztulási/planírozási réteg is hiányzik. Mivel a kerámiatöredékek magából a sírgödörből, több esetben a csontvázról vagy a mellől kerültek elő, illetve, mivel az 58. sírt leszámítva minden esetben csak egy fragmentumot találtak a sírban, nem biztos, hogy a véletlen műve a töredékek sírokból való előfordulása. Elképzelhető – de egyelőre nem bizonyítható –, hogy ezeket az edénydarabokat tudatosan és szándékosan helyezték a halott mellé. Nem tudhatjuk biztosan, hogy ennek mi lehetett a gondolati háttere, esetleg szándékosan *pars pro toto* (rész az egész helyett) tették-e a sírba, mint az egyéb tárgyak esetében is megfigyelhető volt (viseleti elemek, lószerszám). Nem kizárt, hogy itt is valamilyen hasonló jelenségről van szó. A kerámiatöredéket tartalmazó sírok egy része a templom ÉNy-i sarkánál csoportosult, de a temető más részein is előfordultak elszórtan [8. térkép]. Az ezen temetkezésekből származó kerámiák mind a 11–12. századra keltezhetőek, csak az 58. sírből származó leleteknél merülhet fel a korábbi datálás.

5. LELETANYAG

Az Orosháza–Rákóczi telepen feltárt temetőrészlet leleteinek részletes elemzése, de még teljes közlése sem történt meg ez idáig. Ezt a hiányosságot jelen dolgozat keretein belül nem pótolhatjuk, de a temető keltezéséhez nélkülözhetetlen pénzérméket és egyéb tárgyakat röviden ismertetjük.

5.1. Pénzérmék

Az érmék által képviselt *terminus post quem* keltezési lehetőség fontos támpontot adhat a temető használati idejének, esetleges periódusainak meghatározásában. A *Régészeti Füzetek*ben megjelent munkájában összesen öt érmére hivatkozott az ásató, mivel ezek voltak meghatározható állapotban (193., 271., 137., 25., 93. sír érméje). Zalotay leírása alapján az érmék közül 1 darab Kálmánhoz (1095–1116), 1 darab II. Bélához (1131–1141), 1 darab III. Bélához (1173–1196) és 2 darab Imréhez (1196–1204) köthető.¹⁰⁹ Az 1957-es publikációban ezek szerepeltek a keltezésre vonatkozóan, de az egyes sírleírásoknál ennél több érméről is tudomást szerezhetünk, illetve a dokumentációban az itt fel nem sorolt érmék meghatározásáról is olvashatunk némelyik esetben – például a 366. sírből előkerült érmét I. László (1077–1095) denárjának, a 448. és az 579. sír leletét pedig Salamon pénzeként határozták meg.¹¹⁰ A fellelt, de elporladt érmékről csak a sírleírásokból értesülhet az olvasó.

Az újabb kutatás tehát erre épített, s ezeket a „nyomokban” közölt adatokat vette át. Talán ez az oka annak, hogy olykor egészen eltérő számokat és meghatározásokat találhatunk a szakirodalomban az orosháza–rákóczi telepi temető érméire vonatkozóan. Dienes István a fentebbiek és a dokumentáció alapján tette a temető használatát nagyjából az I. László és Imre király közötti időszakra,¹¹¹ Ritoók Ágnes 10 darab 11–13. századi érmével számolt,¹¹² Kovács László 3 darab érmét emelt be a tanulmányába, amely az 1000–1141 közötti időszak templom körüli temetőivel foglalkozott – a feltüntetett három közül 2 darab Salamon, 1 darab pedig Kálmán érméjeként került be a gyűjtésébe.¹¹³

A pénzek terén tapasztalt ellentmondások miatt (is) átnéztük a dokumentációt, a leltárkönyvet, illetve természetesen újra megvizsgáltuk és meghatároztuk magukat az érméket. A következő adatok tekinthetők hitelesnek: összesen 16 (!) pénz került elő az 1951–1952-es ásatások során Orosháza–Rákóczi telepen. Ezek közül hét érmét nem tudtak

¹⁰³ A szerző feltételezte, hogy a megtalált kerámiatöredékek tűzön égtek el (CSÉPLŐ 1897, 440).

¹⁰⁴ A bodrogvécsi lelőhelyet már felforgatták, mire az ásató kiért a helyszínre, így az edények vagy edénytöredékek eredeti elhelyezkedése kérdéses (SZENDREI 1898, 9).

¹⁰⁵ Börzsönyi a 10. század második felére keltezte a törött cserépdarabokat is tartalmazó sírt (BÖRZSÖNYI 1903, 70).

¹⁰⁶ A leletek alapján avar temetkezésekről lehet szó, s itt a kerámiák is egészben kerültek elő (MÁRTON 1904, 316).

¹⁰⁷ KISS 1937, 242.

¹⁰⁸ KVASSAY 2013, 502, 30. jegyzet.

¹⁰⁹ ZALOTAY 1957, 49.

¹¹⁰ ZALOTAY 1952a, 5; ZALOTAY 1957, 37, 43.

¹¹¹ DIENES 1965, 159.

¹¹² RITOÓK 2010, 479, 1. ábra.

¹¹³ KOVÁCS 2013a, 278.

megmenteni vagy meghatározni, csak megfigyelni, s meglétét, előkerülési helyét a dokumentációban rögzíteni. Végül kilenc pénzérmét leltároztak be, melyek közül ma már csak hat lelhető fel.¹¹⁴

A beleltározott kilenc érme előkerülési helye: 25. sír (medence alatt), 93. sír (sír földjében), 137. sír (nyak alatt), 193. sír (medence alatt), 271. sír (nyaknál), 366. sír (szájban), 448. sír (szájban), 579. sír („corminnál”¹¹⁵), 680. sír (?). Az elporladt hét érme előkerülési helye: 11. sír (medencén), 26. sír (szájban), 54. sír (medencén), 90. sír (szájban), 111. sír (halántékon), 321. sír (szájban), 363. sír (szájban). Ezek alapján hat érme a halott szájában, négy a medence környékén, kettő a nyak környékén, egy a sír földjében, egy pedig a síron belül ismeretlen helyen került elhelyezésre.

Már a pénzérmék számában is nagy eltérés tapasztalható még az ásató által közölt adatok és a valós leletek között is. De hasonló anomália a pénzek meghatározásánál is érzékelhető. Fentebb már ismertettem a Zalotay által hivatkozott öt érme meghatározását, de a többi beleltározott érme meghatározását is feltüntették a leltárkönyvben. Mivel ezek több esetben is korrekcióra szorultak, itt már csak a numizmatikai katalógusok alapján hitelesen beazonosított – jelenleg is meglévő – érmeket ismertetjük.¹¹⁶

579. sír: Salamon (1063–1074) CNH I. 22.; H 17; ÉH I. 10; ON I. 7.5. 0.1 (ltsz.: 52.598.1.3.) [5. tábla 1].

448. sír: Salamon (1063–1074) CNH I. 22.; H 17; ÉH I. 10; ON I. 7.5.6. 2. (ltsz.: 52.577.1.3.) [5. tábla 2].¹¹⁷

366. sír: I. László (1077–1095) CNH I. 25.; H 21; ÉH I. 15; ON I. 10.1. b4.1. (ltsz.: 52.592.1.) [5. tábla 3].

271. sír: 12. századi anonim denár – CNH I. 87.; H 99; ÉH I. 52; ON II. 18.12.1.1. a4.4 (ltsz.: 52.567.1.) [5. tábla 4].

193. sír: 12. századi anonim denár – CNH I. 160.; H 180; ÉH I. 67; ON II. 20.20.1.1. (ltsz.: 52.552.1.) [5. tábla 5].

25. sír: 12. századi anonim obolus – CNH I. 169.; H 189; ÉH I. 61; ON II. 20.26.1.1. b1.2 (ltsz.: 52.507.1.2.) [5. tábla 6].

A temetőrészlet legkorábbi meghatározható érméje tehát Salamoné (1063–1074), míg a legkésőbbiek 12. századi anonim pénzek, melyeket egy időben II. Bélához, illetve II. Gézához kötött a korábbi kutatás. A pénzek által megadható időintervallum nagyjából egy évszázad, mely kicsit „előrébb csúszott” az időskálán a Zalotay által meghatározott I. László (1077–1095) és Imre (1196–1204) által fémjelzett majd 130 évhez képest. Természetesen az így megállapított időtartam korántsem jelenti a temető használatának kezdetét és felhagyását, de mindenképpen fontos adalék a további elemzéshez.

5.2. Viseleti elemek

A következőkben csak a legjellemzőbb, illetve keltezőértékkel bíró lelettipusokat ismertetjük, a teljesség igénye nélkül.

Karikaékszerek: a korszak jellegzetes ékszere, a rákócziitelepi temető leletanyagában is megjelenik különböző méretben és formában. Méret és minőség szempontjából két nagyobb csoport különíthető el: az egyiket a kisméretű (átm.: 1–1,5 cm), többnyire vékony huzalból készített, egyszerű S végű, ritkábban nyitott végű karikák együttese, míg a másikat a nagyobb méretű (átm.: 2–2,5 cm), vastagabb, olykor rombusz átmetszetű huzalból készített, S végű és bordázott S végű karikák, valamint az enyhén négyszögletes formára hajlított nyitott végű karikaékszerek alkotják. Csak egy-egy jellegzetes példát említünk: vékony huzalból készített, 1,5 cm átmérőjű, S végű hajkarika került elő a 658. sírból [6. tábla 1], ehhez hasonló, de nyitott végű karika volt a 654. sírban [6. tábla 2], vastagabb, rombusz átmetszetű huzalból készített, 2,5 cm átmérőjű, bordázott S végű hajkarika volt a 352. sírban [6. tábla 3], s egy nyitott végű példány látott napvilágot a 360. sírból [6. tábla 4]. Csak az 580. temetkezés tartalmazott olyan karikát, amely ezüsthuzalból készült, nagyjából négyszögletesre alakított, nyitott, egyik vége kicsit megvastagszik és enyhén hengeresen (talán állatfej alakjára?) formázott [6. tábla 5].¹¹⁸ Az elsőként említett csoport tárgyait a kutatás többnyire a 10. század második felétől keltezi, míg a vastagabb huzalból, olykor ezüsből készült, nagyobb méretű példányok

¹¹⁴ Ezek közül két érme már az 1967-es revíziónál is hiányzott, a harmadik pedig utójára 1978-ban volt meg, az 1983-as revíziónál már hiányként szerepel. Ezen kívül a rákócziitelepi leletanyagból még további 20 tárgy hiányzik a leltárkönyvben felsoroltakhoz képest, s ezek többségét már az 1960-as, 1970-es években hiányként tüntették fel. Rendkívül sajnálatos, hogy a három érme mellett például olyan tárgyak holléte is kérdéses, mint a Kralovánszky Alán tanulmányában is közölt lunula (KRALOVÁNSZKY 1959, 76–77).

¹¹⁵ A dokumentációban és a publikációban is a *cormin* szó szerepel, de jelentése egyelőre nem tisztázott (ZALOTAY 1951, 11; ZALOTAY 1957, 43).

¹¹⁶ CNH I.; HUSZÁR 1979; ÉH I.; ON I.; ON II. Az érmék elsődleges meghatározásáért Zsikai Rajmund Péternek tartozom köszönettel. A három beleltározott és hiányzó tétel meghatározását értelemszerűen nem tudtuk ellenőrizni, ahogy a hét elporladt Árpád-kori érme kapcsán sem tudunk közelebbi adatot közölni.

¹¹⁷ Itt fontos megjegyezni, hogy a 366. és a 448. sír érméjénél az 1952-es leltározáskor a meghatározásokat helyesen írták be az adott sírból származó érméknél, de magukat a tárgyakat felcserélték, amire az éremkép mellett az állapotukra utaló „ketté tört” és „fele hiányzik” jellemzések alapján is következtethetünk.

¹¹⁸ Hasonló végződésű karikát találtak többek között Budapest XVI. Timur utca lelőhely 11–12. századi temetőjében (ÍRASNÉ MELIS 1997, 76, 19. kép).

jelenléte a 11. század első felétől figyelhető meg. A bordázott S végű hajkarikák használatának kezdetét a 11. század második felétől adathozhatjuk,¹¹⁹ és viselésük egészen IV. Béla koráig kimutatható.¹²⁰ A korábbi nézetekkel ellentétben az újabban feltárt lelőhelyek tanúságai alapján a nyitott karikák használati ideje túlmutat a 10. századon, s alkalmazásuk a 11. század folyamán végig nyomon követhető.¹²¹

Fülbevaló: csupán egyetlen sírban találtak biztosan fülbevalóként értelmezhető tárgyat. A 142. sírból került elő egy nagyméretű (átm.: 4×4,5 cm), vékony rézötvezethuzalból készített, ráhúzott lemezgömbös fülbevaló. A karika közepén ráhúzott, két részből álló üreges gömb volt, amelynek két oldalán egy-egy kisméretű, vékony huzalból készített tekeres kapott helyett [6. tábla 6]. A tárgyalt korszakban nem volt jellemző a fülbevalók viselésének szokása, ennek a bizánci eredetű fülbevalótípusnak a hazai elterjedése a kunokkal hozható összefüggésbe. Bár több lelőhelyen is megfigyelhető, hogy ezek az ékszerek valóban a kunok viseletében fordulnak elő, s ezáltal etnikumjelző értékkel is bírhatnak, nemcsak a kun szállásterületeken, hanem a velük határos magyar településeken is meg-megjelennek,¹²² ahogy azt éppen a Rákóczi-telepen feltárt lelőhely esetében is tapasztalhatjuk. Kisebb méretű, de hasonló kialakítást mutató fülbevaló került elő Cegléd–Madarászhalmon egy női sírból.¹²³ Ennek legközelebbi, valamint nagyobb méretű és párhuzamát Topál Judit az Erdélyi István által a 9. századra keltezett (esetleg 10. századig datálható) kusulevői temető (Baskíria) 4. sírjának fülbevalójában találta meg.¹²⁴ Alapvetően a Kárpát-medence területén nem jellemző a tárgy típus Árpád-kori jelenléte, csak ritkán fordul elő a 10–11. századi falusi, illetve a 12–13. századi templom körüli temetőkben.¹²⁵

Lunula: a 96. sírból került elő egy félhold alakú, bemélyítéssel és félgömböcskékkel díszített lunula, melyet csak Zalotay és Kralovánszky közleményéből ismerünk [6. tábla 7].¹²⁶ Ez a tárgy típus Észak- és Közép-Európában a 10. század utolsó negyedében terjedt el, s a 11. század végén tűnt el a temetkezésekből. Viseletét – pogány szimbólum lévén – a keresztény egyházatyák tiltották, így feltehetően a kereszténység térhódításával kapcsolható össze használatának megszűnése.¹²⁷

Torques: egy torquest találtak a 91. sírban: három bronzszáלבól sodort nyakperec töredékei, az egyik töredék végén kampó [6. tábla 8]. A vastag, hurkos-kampós végű nyakpereceket a Kárpát-medencében a kutatás jelen állása szerint a 10. század végén,¹²⁸ illetve más vélemények szerint a 11. század '20-as éveitől kezdték használni.¹²⁹

Gyöngyök: hat sírban¹³⁰ fordult elő egy, illetve több gyöngy [6. tábla 9–10]. Az üveggyöngyök változó formájúak és színűek voltak. A 366., 579. és 654. sír esetében valószínűleg nyakláncként temették el, a többi sírnál kérdéses, hogy milyen viseleti elemet alkottak. Ezek a 10–11. században egyaránt jelen voltak.

Kauri kagylók: két darab kauri kagyló volt a 374. sírban, amelyeket egy-egy félkör alakú lyukkal láttak el, ezzel lehetővé téve a felfüggesztésüket [6. tábla 11]. A kagylók síron belüli helyzetére vonatkozóan nem rendelkezünk információval, csupán az analógiák alapján feltételezhetjük, hogy nyakláncként, vagy esetleg a hajfonat díszítésére alkalmazták őket.¹³¹

Fülesgomb: mindössze egy csepp alakú, két részből álló fülesgomb került elő a temetőből, a 96. sírből [6. tábla 12]. A tárgy típus a 10. és 11. századi temetkezésekben is megtalálható. A szomszédos Hajdú-Bihar megye 10–11. századi lelőhelyeinek vizsgálata szerint a 11. századra megritkult a fülesgombok száma, s ekkor már csak egy-egy példány szolgált a ruha rögzítésére.¹³²

¹¹⁹ SZÓKE 1962, 88–89.

¹²⁰ SZÓKE–VÁNDOR 1987, 51–52.

¹²¹ WOLF 2005, 135.

¹²² HATHÁZI 2006, 118.

¹²³ TOPÁL 1972, 71, 1. tábla 14.

¹²⁴ ERDÉLYI 1959, 186, 8. kép a; TOPÁL 1972, 74.

¹²⁵ HATHÁZI 2004, 86.

¹²⁶ ZALOTAY 1957, 64; KRALOVÁNSZKY 1959, 76–77.

¹²⁷ RÉVÉSZ 2008, 370–371.

¹²⁸ ISTVÁNOVITS 2003, 291.

¹²⁹ SZABÓ 1980, 52–56, 61–62; GIESLER 1981, 116–120; KOVÁCS 1986, 101 – id. RÉVÉSZ 2008, 196.

¹³⁰ 94., 96., 233., 366., 579., 654. sír.

¹³¹ Vö. M. NEPPER 1996a, 265; RÉVÉSZ 2008, 20, 110, 354; MEDGYESI 2015, 168. Érdekes adat lehet, hogy ugyanez a kagylófajta került elő többek között Aldebrő–Mocsáros lelőhely 7. sírjából (RÉVÉSZ 2008, 1. tábla 5), Malajdok–B. temető 9. sírjából (SZÉLL 1943, 1. kép 5), Hajdúszoboszló–Árkoshalom 136. sírjából (M. NEPPER 2002, 78), Püspökladány–Eperjesvölgy 289. sírjából (M. NEPPER 2002, 174), Sárrétudvari–Hízóföld 85. sírjából (M. NEPPER 2002, 311), Homokméggy–Székes 163. sírjából (GALLINA–VARGA 2016, 518, 81. tábla 3–8, 10), Magyarhomorog–Könyadomb 13. sírjából (KOVÁCS 2019, 43, 659, 28. tábla 65), Marosgombás–Kiss Magura nyergén a 10. sírből (GÁLL 2013b, 164. tábla 124–127), valamint Magyarpécska–Nagysáncról (GÁLL 2013b, 153. tábla 12). A sor még valószínűleg bővíthető lenne, azonban sok esetben csak a kagylók nyílás felőli oldalát tüntették fel a szakirodalomban, így nehéz meghatározni a fajukat. A rákóczi-telepi, s a párhuzamként hivatkozott példányok a *Cypraea* kagylók *Monetaria moneta* és *Erosaria moneta* fájának képviselői. Ezt a fajta kagylót az elterjedési területén régtől kezdve, egészen a 19. századig fizetőeszközként használták, illetve olykor vallási rituálékhoz és díszítésre is alkalmazták (K. K. A. 1892, 36–37; HOGENDORN–JOHNSON 1986).

¹³² ANDRÁSI 2015a, 157; ANDRÁSI 2015b, 204.

Csörgőgomb: a 96. sírból két kisméretű, 2,8 cm nagyságú, füles csörgőgomb látott napvilágot, azonban ezeket csak Zalotay írásából ismerhetjük [6. tábla 13].¹³³ Ez a tárgytípus folyamatosan jelen volt a 10–11. században.

Ingyakveret: egyetlen aranyozott bronzveret töredéke látott napvilágot, ami formája és mérete alapján feltehetően egy hosszúkás, rombusz alakú ingnyakveret egyik fele lehetett [6. tábla 14]. A veretet a 374. sír tárgyai közé leltározták be, de a sír leírásában és rajzán nem szerepel, így hovatartozása kérdéses. A tárgytípust jellemzően a 10. század első kétharmadára keltezi a kutatás, de jelenlétük az ezredforduló tájáig kimutatható.¹³⁴ Az ismert párhuzamok alapján a rombusz alakú ingnyakveretek általában a társadalom gazdagabb rétegeinek nőtagjai viseletében figyelhetők meg, ami ellentmondásban áll az elhunyt férfi mivoltával.

Ruhaveret: szintén a 374. sír leletei között került leltárba egy négyzetes aranyozott bronzveret töredéke. A fentebbi verettípushoz hasonlóan, ez is a női viseletre jellemző. Az ismert példányok alapján eredetileg négy nagyobb, csúcsban végződő, valamint az azokat elválasztó négy kisebb, lekerekített végű szírom alkotta a négyzetes fémtárgyat, amit ruhaveretként, esetleg kaftánveretként azonosíthatunk. Hasonló, de szebb kivitelű és ezüstből készített vereteket ismerünk többek között Orosháza–Pusztai Ignác tanya lelőhelyéről,¹³⁵ illetve Harta–Freifelt 3. sírjából.¹³⁶

Gyűrű: négy sírban találtak gyűrűt: a 31. sírből egy szintelen, áttetsző üvegberakásos bronz gyűrűfej töredéke [7. tábla 1]; az 53. sírből egy kerek, laposfejű, öntött gyűrű [7. tábla 2]; a 269. sírből egy szegletesre öntött, nyitott végű, jó minőségű ezüstből készült gyűrű [7. tábla 3]; a 638. sírből pedig egy bronzhuzalból sodort, nyitott gyűrű került elő [7. tábla 4]. A berakásos gyűrűk többnyire a 11. század második felétől figyelhetők meg. Az 53. és 269. sír gyűrűjét csak Zalotay rajza alapján ismerjük,¹³⁷ mely nem ad biztos támpontot a pontosabb keltezéshez. A vékony, két szálból csavart gyűrű a 10–11. századi keltezést valószínűsíti. Hasonló két szálból sodort huzalgűrű került elő Magyarhormog–Könyadomb 429. és 444. sírjából, előbbinél egy Salamon-denár utalt a 11. századra.¹³⁸

Csat: négy sírban találtak csatot, illetve ahhoz tartozó töredékeket. A 18. és a 104/a. sír kisméretű csatjai bronzból, a 269. és a 413. sír csatjai vasból készültek. Előkerülési helyükre csak a 104/a. és a 413. sír esetében van adatunk, melyek alapján ezek medence-csípő tájékán helyezkedhettek el, így feltehetően valamilyen övhöz tartozhattak. A legszebb példány a 104/a. temetkezés csatja, melyhez egy keskeny, hosszúkás, trébelt, rovátkolással díszített szíjszorító lemez csatlakozik [7. tábla 5]. A csat átm.: 1×1,5 cm, a lemez h.: 3,8 cm. Hasonló kialakítású kisméretű csatot – lemez nélkül – többek között Strassbourgból ismerünk, amit a 13. század harmadik negyedére kelteztek.¹³⁹

Lábbeliveretek: egy-két szórványként vagy kérdéses körülmények között előkerült vereten kívül a 374. sír leleteit sorolhatjuk ide [7. tábla 6]. A sírleírás és a sírrajz szerint is a halott feje körül helyezkedtek el a fémdíszek (a leltárkönyvben „hajékek”), azonban az analógiák alapján csizmaveretként értelmezhetők. Fej körüli előfordulásuk kapcsán felmerülhet az a lehetőség, miszerint magát a csizmát helyezték az elhunyt feje alá,¹⁴⁰ azonban a mentőfeltárás viszontagságos körülményei miatt az is elképzelhető, hogy egy másik sír veretei keveredtek a 374. sír tárgyai közé, ahogy arra már fentebb a sír leírásánál is utaltunk. Ez annál is inkább valószínű, mivel veretes lábbelik a 10. századi Kárpát-medence területéről eddig csak női sírokból ismertek,¹⁴¹ a 374. sír halottja viszont férfi volt. A lábbeliveretek között kiemelendő egy aranyozott ezüst, felül szívet, alul hármasszelelű horgony alakú példány, melyhez hasonló például Buj–Gyepetelek, Paptagról,¹⁴² Szolnok–Strázsaalomról,¹⁴³ illetve Székesfehérvárról ismerünk.¹⁴⁴ A rákóczi telepi darabbal együtt eddig mindössze öt lelőhelyen látott napvilágot horgony alakú veret,¹⁴⁵ melyeket

¹³³ ZALOTAY 1957, 64.

¹³⁴ RÉVÉSZ 2008, 68, 263–264. Rombusz alakú veretek kerültek elő többek között Orosháza–Pusztai Ignác-tanya (DIENES 1965, 147, 7. ábra, 149, 9. ábra; MESTERHÁZY 1996, 346, 4. kép), Csabacsüd–Szabadság u. 4. (MEDGYESI 2015, 49), Medgyesegyháza–Kétegyházi út, Homokgödör (MEDGYESI 2015, 100, 102), Sikló–Gropoiaie (GÁLL 2013b, 239. tábla 1–22), Biharkeresztes–Bethlen Gábor utca 25. (M. NEPPER 1996b, 216, 1. kép; M. NEPPER 2002, 9, 3. tábla 5–26), Hajdúböszörmény–Bodaszőlő, Bűdöskút (M. NEPPER 2002, 22, 16. tábla 12–14), Sárrétudvari–Hízó-föld (M. NEPPER 1996a, 266, 22. kép; M. NEPPER 2002, 277, 271. tábla 5–23), Kecel–Vádéi-dűlő (GALLINA–VARGA 2016, 292, 566, 129. tábla), Buj–Gyepetelek, Paptag (ISTVÁNOVITS 2003, 527, 25. tábla), Besenyőtelek–Tepélypuszta II. temető (RÉVÉSZ 2008, 68, 13. tábla 3), Pétervására–Laktanya (RÉVÉSZ 2008, 263–264, 64. tábla), Visonta–Felsőréti (RÉVÉSZ 2008, 91. tábla 2–8), Tiszaeszlár–Bashalom (FODOR 1996b, 188, 7. kép), Tiszaeszlár–Újtelep (FODOR 1996c, 195, 1. kép), Tiszavasvári–Nagy Gyepáros (TÓTH 2014, 110. tábla 11–28), illetve Karos–Eperjesszőg II. temető lelőhelyéről (RÉVÉSZ 1996a, 231, 9. tábla 12–15, 286, 64. tábla 7, 331, 108. tábla 5–6, 364, 141. tábla 3; RÉVÉSZ 1996b, 91–92, 17. kép).

¹³⁵ BIRÓ–LANGÓ 2017, 57, 5. kép.

¹³⁶ LANGÓ–KUSTÁR–CSÓSZ 2018, 250, 5/38b.

¹³⁷ ZALOTAY 1957, 62, 64.

¹³⁸ KOVÁCS 2019, 174, 180, 643, 12. tábla 429, 444.

¹³⁹ FINGERLIN 1971, 49, 27, 455, Kat. 478.

¹⁴⁰ Más tárgyak esetében (például nyereg, kantár, téglá) találunk példát a fejtámaszként történő alkalmazására (HORVÁTH 2014, 35; MEDGYESI 2015, 168).

¹⁴¹ POLÓNYI 2017, 42. A leletek előkerülési helyével, illetve a 386. és 408. sírral való összefüggésével kapcsolatban vö.: DIENES 1965, 159.

¹⁴² ISTVÁNOVITS 2003, 33, 528, 26. tábla.

¹⁴³ FODOR 1996a, 284, 285, 3. kép.

¹⁴⁴ CSALLÁNY 1970, 288, 22. Abb.

¹⁴⁵ POLÓNYI 2017, 39, 5. kép 6, 42.

korábban a csizmák záródásával hozott összefüggésbe a kutatás.¹⁴⁶ A most tárgyalt horgony alakú veret mellett aranyozott ezüst szív alakú veretek, bemélyített és aranyozott középi kör alakú bronzveret és félgömbfejű szögecsék is előkerültek.¹⁴⁷ A különböző formájú veretek együtt alkothatták a lábbeli díszítését.

5.3. Használati eszközök

Kés: hét temetkezésben fordult elő késként vagy kés töredékeként meghatározható tárgy,¹⁴⁸ a legjobb állapotban a 12. sír melléklete őrződött meg [7. tábla 7]. A kés szinte minden esetben a medence, comb, kézfej környékén került elő, hegyével a lábfej felé fordítva, ami alapján viseleti helyzetben, az övre függesztve lehetett az eszköz az elhantolás időpontjában. A 12. sírból származó vaskés enyhén ívelt hátú, egyélű, hegye a penge háta felé ívelődik, nyéltüskéje középső állású. Hasonló darabot találtak Lőrinci–Selypi-pusztán az 1. sírban. A Lőrincin feltárt sírokat a 980–1020-as évek közé lehetett keltezni.¹⁴⁹

Csiholóacél és kova: a 12. és a 299. sír tartalmazott egy-egy csiholóacélt. A 12. sír csiholója egy íves, visszahajló, gömbben végződő végű, lant alakú típus [7. tábla 8], melyhez hasonló példány ismert Gávavencsellő, Gáva–Vásártér lelőhelyről.¹⁵⁰ A 299. sír csiholója hosszú, keskeny, négyszögletes formát mutat [7. tábla 9]. Kovakő csupán a 458. sírban volt [7. tábla 10]. A csiholók és kovák sírba helyezése a 10. századra tehető jelenség, a 10–11. század fordulójától már nem jellemző ezen tárgyak temetkezésekben való előfordulása.¹⁵¹

Kerámia: egész edény – egy kisméretű, kézikorongolt, zömök, kihajló peremű, sötét színű, vállán bekarcolt vonalakkal díszített fazék – csak a 374. sírből került elő [8. tábla 1], azonban több sírban is előfordultak kerámiatöredékek (általában 1–1 darab), melyek anyaguk, illetve díszítésük alapján mind a 11–12. századra keltezhetőek.

5.4. Lószerszámzat

Zablák: elsősorban egyszerű, kétkarikás, csuklós szájas csikóablak tartoznak ebbe a csoportba [9. tábla 1],¹⁵² melyek még a 11. század második felében, de még a későbbi korszakokban (akár napjainkban) is jelen voltak. Csak a 374. sírből került elő oldalpálcás zabra [9. tábla 2], amit a 11. század elejéig keltezhetünk.¹⁵³

Kengyelek: körte alakú kengyelpárt találtak a 374. sírban [9. tábla 3], illetve egy körte alakú és egy egyenes szárú, lekerekített trapéz alakú füllel ellátott, vállába kovácsolt fülű kengyel volt az 57. sírban [9. tábla 4]. A körte alakú kengyelek többnyire a 11. század elejéig, míg a vállában kovácsolt fülű kengyelek a 10. századra datálhatóak, azonban egyaránt előfordulnak még a 11. században is.¹⁵⁴

5.5. Deszkakeret, koporsó részei

Deszkakerethez tartozó vasalások: korábban a temetkezési szokások kapcsán már szó esett a deszkakeretes sírokról. Ezekhez a fából készített keretekhez olykor nagyméretű vaspántok tartoztak, melyek az egyes deszkákat fogták össze a sarkokon.¹⁵⁵ Többek között a 155. sírből kerültek elő nagyméretű kovácsolt vaspántok, végeiken egy-egy nagyméretű szöggel [8. tábla 2]. Zalotay az ásatási dokumentációban rekonstrukciós rajzot is készített, hogy hogyan helyezkedhettek el ezek a vasalások [8. tábla 3].

Koporsószegek: a koporsók, illetve egyéb fából készített, koporsóként használható alkalmatlóságok (tető és/vagy alj nélküli faládák) összefogására különböző méretű és formájú vasszeget használtak. Legalább 21 sír tartalmazott

¹⁴⁶ CSALLÁNY 1970, 296.

¹⁴⁷ Bemélyített középi veretekkel díszített lábbelit ismerünk Csongrádról (BOLDOG 2014, 165), csizmát ékesítő félgömbfejű ezüst szegecsék – összesen 79 darab – kerültek elő Tiszanána–Cseh-tanya 2. sírjából (RÉVÉSZ 2008, 286, 73. tábla 5–83), hasonló díszítéssel ellátott lábbelit sikerült megfigyelni a karos–eperjesszögi II. temető 45. sírjában (RÉVÉSZ 1996a, 208, 125. kép, 282, 60. tábla), valamint szegecsék és korong alakú veretek alkotta díszek kerültek elő Karos–Eperjesszög III. temető 9. sírjából (RÉVÉSZ 1996a, 342, 119. tábla 3–19).

¹⁴⁸ 12., 23., 78., 93., 322., 346., 364. sír.

¹⁴⁹ RÉVÉSZ 1996a, 246, 60. tábla 3.

¹⁵⁰ ISTVÁNOVITS 2003, 43. tábla 13/2.

¹⁵¹ Ahogy az többek között a Rétköz vizsgálata során is kimutatható volt (ISTVÁNOVITS 2003, 327).

¹⁵² 37., 57., 428., 459., 658. sír.

¹⁵³ Vö. RÉVÉSZ 2008, 280, 307. Az oldalpálcás zablák használatával, illetve a lószerszámok egyéb tanúságaival kapcsolatban lásd még: DIENES 1966.

¹⁵⁴ Vö. RÉVÉSZ 1996a, 45; RÉVÉSZ–M. NEPPER 1996, 51; RÉVÉSZ 2008, 48; GÁLL–GERGELY 2009, 87.

¹⁵⁵ Ezeknél kisebb és egyszerűbb kivitelű vaskapcsokat találtak a Győr–Pós-dombon (HORVÁTH 2014, 117–123, 125–127. tábla).

egy vagy több vasszeget. Voltak közöttük egészen nagyméretű, 14–17 cm hosszú, rombusz alakú fejjel ellátott példányok [8. tábla 4–5], illetve kisebb, 4–8 cm hosszúságú, téglalap alakú fejben végződő darabok is [8. tábla 6–7].¹⁵⁶

A leletanyag szemrevételezését követően láthatóvá válik, hogy vannak olyan tárgytipusok (például lószerszámzat, csizmaveretek, csiholók stb.), melyek többnyire 10. századi temetkezésekben fordulnak elő, ugyanakkor jelenlétükkel a 11. században is számolhatunk. Ezek mellett azonban több olyan sír is található a temetőben, melyek már inkább ennél későbbre, a 11–12. századra keltezhető tárgyakat (például érmék, hajkarikák) tartalmaznak. A következőkben az említett temetkezési rítusok és a bemutatott tárgytipusok alapján felállítható kronológiát ismertetjük.

6. AZ OROSHÁZA–RÁKÓCZITELEPI SÍRMEZŐ PERIÓDUSAI ÉS A GELLÉRTEGYHÁZI TÍPUSÚ TEMETŐK KÉRDÉSE

Habár az Orosháza–Rákóczi telepen feltárt templom és temető önmagában is érdekes lenne, ha a templom különleges alaprajzára, a téglás sírokra vagy a leletekre gondolunk, de „hírnevét” Szőke Béla egyik tanulmányának köszönheti. Az említett publikációban ezt írta a szerző: „...az egyház a már régóta használt pogány temetőben épített templomot s a további, most már keresztény temetkezést is oda irányította. [...] Kiváló példája ennek az orosháza-gellértegyházi temető.”¹⁵⁷ Ritoók Ágnes megfogalmazása szerint az a temetkezési hely sorolható ebbe a típusba, amelyet „...egy korábbi temető »mellettk« épített templom körül nyitottak.”¹⁵⁸ A hangsúly nem feltétlenül az új temető rész pozícióján, inkább a kontinuitáson van, miszerint ugyanaz a korábban pogány közösség használja a későbbiekben is a temetőt, de kereszténnyé válásuk következményeként temetkezési szokásaik is megváltoznak, mivel alkalmazkodnak az egyház által meghatározott szabályokhoz. Ennek a folyamatnak legszembetűnőbb állomása volt, amikor őseink felhagytak a lovastemetkezés, valamint az étel- és italmelléklet-adás szokásával. A használati eszközöket sem temették már el az elhunytal, legfeljebb a viselet elemei kerültek a földbe tulajdonosukkal együtt. A régészeti adatok, de az írott források is arról árulkodnak, hogy nehezen lehetett eltüntetni a pogány hitet, szokásokat a kollektív tudatból. Elképzelni is nehéz, hogyan fogadhatták elődeink, amikor az általuk régtől fogva ismert és alkalmazott tradíciókat, hiedelmeket és világmépiüket szinte egyik napról a másikra el kellett hagyniuk, hogy egy egészen más, számukra idegen gondolkör, hit vegye át a helyét. Az ezzel szembeni ellenállásukat mutathatják bizonyos temetkezésekben fellelhető jelenségek is, mint például az obulusadás szokása vagy a templomhoz köthető építőáldozat alkalmazása. Egy ilyen jellegű átalakulás értelem szerűen nem történhetett meg hirtelen, egyik pillanatról a másikra, csupán egy folyamat eredményeképp. Az Árpád-kori temetők vonatkozásában a kutatás jelen állása szerint a 11. században szűnnek meg a kis- és nagycsaládi temetők, illetve a magányos sírok. Ezekben jellegzetes korai leleteket, étel- és italmellékletre utaló edényeket lehet találni, illetve lovastemetkezéseket is ebből az időszakból ismerünk. A kialakuló falusi temetők sírjaiból már hiányoznak a pogánynak tartott jelenségek, a jellegzetes, korábbi leletek eltűnnek, majd egyre inkább a szegényes mellékletadás lesz jellemző.¹⁵⁹ A szabolcsi zsinat (1092)¹⁶⁰ és Könyves Kálmán törvényei szabályozták a temetkezést, a halottakat a templom körül kellett örök nyugalomra helyezni.¹⁶¹ A 12. századra ez általánossá is vált. A templomon kívül lévő, egykorú soros temetők egy ideig párhuzamosan működtek a templom körülivel, jelenlétük Békés megye területén II. Béla koráig (1131–1141) megfigyelhető. A templom körüli temetőkben már csak elvétve találunk leleteket, míg végül a teljes leletnélküliség válik uralkodóvá.¹⁶² A rákóczi telepi temető épp azért különleges, mert végigkövethetjük ezt a folyamatot.

Az *Archaeologiai Értesítő* 1954-es számában az 1952. évi mentőásatások ismertetésekor a Rákóczi telepen feltárt temető kapcsán még úgy vélték, hogy „az Alföldön keveredett magyar és szláv lakosság emlékményét tükrözi”.¹⁶³ Zalotay „félkeresztény temetési rítus”-ként értelmezte a temetőben megfigyelhető jelenségeket, úgy vélte, hogy a kereszténység felvételével megkezdődött a hódító magyarság és az itt talált helyi őslakosság összeolvadása.¹⁶⁴ A korszak sajátosságának tudhatjuk be, hogy etnikai színezetet adtak a temetőben megfigyelhető jelenségeknek, azonban sem az antropológiai adatok, sem más nem utal arra, hogy itt két (vagy több) különböző közösség váltotta volna egymást. Az embertani adatok alapján a korábbi és a későbbi népesség egyaránt vegyes képet mutat a taxonómia

¹⁵⁶ Nagyméretű darabokat tartalmazott például a 157. sír, kisebbek kerültek elő többek között a 128. és 146. sírokból.

¹⁵⁷ SZŐKE 1959, 38.

¹⁵⁸ RITOÓK 2010, 478.

¹⁵⁹ VÁLYI 2000, 371. A honfoglalás és kora Árpád-kori szállási és falusi temetők tipológiáját illetően lásd KOVÁCS 2013b.

¹⁶⁰ Szent László király I. törvénykönyve (a szabolcsi zsinat határozatai) 25. §.

¹⁶¹ Kálmán király I. törvénykönyve 73. §.

¹⁶² VÁLYI 2000, 371.

¹⁶³ RADNÓTI 1954, 81.

¹⁶⁴ ZALOTAY 1955, 10.

tekintetében.¹⁶⁵ Az egyes sírok között tapasztalható eltérő temetkezési és mellékletadási szokások is inkább kronológiai, mint etnikai különbséget jeleznek.

A pogány jellegű sírok¹⁶⁶ és a későbbi keresztény temetkezések közötti viszonytal, illetve magával a gellértegyházi típusal kapcsolatban több kutató is kifejtette véleményét. Először Dienes István fogalmazta meg erre vonatkozó nézetét: „Nehezen képzelhető el, hogy a keresztény templom építésére tudatosan választották azt a helyet, amely előzőleg pogány temetkezőhely volt. Vagy a lakosság cserélődött ki az államalapítás mozgalmas korszakában, és az újonnan érkezettek a terület eredeti rendeltetését nem ismerték (ez a valószínűbb), vagy talán nevezetesebb ősök iránti kegyeletből tarthatták meg régi temetőjüket.”¹⁶⁷ Hasonló véleményen volt Bóna István,¹⁶⁸ és Kulcsár Mihály is elfogadta Dienes álláspontját, miszerint „... a X. századi temető nem hozható kapcsolatba a Szent László idején felépített templommal és annak temetőjével, vagyis a megszakítás nélküli, folyamatos használat nem bizonyítható.”¹⁶⁹ Ritoók Ágnes szerint „...Gellértegyháza templomát – a közzétett dokumentáció alapján – nem egy pogány temetőben, hanem egy pogány temető szomszédságában, attól keletre emelték.”¹⁷⁰ Kovács László is azt tartja valószínűnek, hogy „...inkább egymást térben és időben is elkülönülten követő két temető létezhetett.”¹⁷¹ A kutatás tehát a Rákóczi telepen feltárt jelenségek tekintetében amellet foglalt állást, hogy a korai pogány jellegű temetkezések egy külön időszakot, külön lakosságot, külön temetőt jelölnek, melytől függetlenül később – véletlenszerűen – hoztak létre egy falusi temetőt, illetve egy templomot és a hozzá tartozó temetőt. Ebből eredően a köztudatban egy ideje rögzült, hogy a Rákóczi telepi sírmező nem tartozik a gellértegyházi típusú temetők közé. Jóllehet, az elnevezés alatt értett jelenség több lelőhelyen is tapasztalható volt, így a típuselnevezés továbbra is használatban maradt a kutatásban. Ezt láthatjuk többek között Perkátá kapcsán is: „A Perkátán észlelt temetőszerkezet azonban – úgy tűnik – arra vall, hogy a való élet akár felül is írhatja a »papírformát«, s továbbra sem vehető el kategorikusan a »Gellértegyháza-típusú« temetők léte, még ha éppen a névadó lelőhely nem bizonyult annak.”¹⁷² Azonban a közelmúltban Kovács László felvetette, hogy előnyösebb lenne egy másik elnevezést használni erre a típusra: „...erre a lelőhelypáros típusra sem alkalmaznám a lejáratódott »gellértegyházi típus« megnevezést, hanem a konkrétabb »falusi–templom körüli temetőpáros« elnevezést ajánlom.”¹⁷³ Azon falusi temetőkre pedig, melyekben templom állt, a „falusi előzményű templom körüli temető” elnevezés használatát javasolta.¹⁷⁴

A korábbi temető területén emelt templom és a környezetében létesült templom körüli temető való jelenség lehetett a Gellért-legenda szövege alapján,¹⁷⁵ ahogy arra már több kutató is utalt.¹⁷⁶ A korábbi temetkezési helyhez való ragaszkodásra is találhatunk adatot, például az eddigi kutatások alapján a budapesti tatárjárás előtti falvak temetői még a településeken kívül kaptak helyet, s még akkor is ezeket használták, amikor már felépítették a templomokat.¹⁷⁷ Az újabb kutatási eredmények alapján a temetőváltásra nem is volt feltétlenül szükség, ugyanis a megtért – már keresztény módon temetkező – közösség tovább használhatta felmenői (pogány) temetkezési helyét, még akkor is, ha oda nem épített templomot.¹⁷⁸

Azontúl, hogy használhatták-e a korábbi pogány sírmezőt keresztényként, a probléma egy másik sarkalatos pontja, hogy az idő előrehaladtával a jól keltezhető leletek száma csökken, így létrejöttek bizonyos általánosítások a pogányjellegű temetkezéseket illetően. Vályi Katalin ebből a szempontból a szegényes, csak hajkarikát tartalmazó sírokat, illetve a lovastemetkezéseket említette, mivel előbbieket többnyire az államalapítás korára, míg utóbbiakat a 10. századra szokás keltezni.¹⁷⁹ Korábban már Révész László is felhívta a figyelmet a „rutinszerű” 10. századi keltezés veszélyeire a sírokban előforduló lócsontok, lószerszámok és íjászfelszerelések kapcsán, mivel az írott források és a

¹⁶⁵ LIPTÁK–FARKAS 1962, 227–230, Tab. 5., Tab. 8–9.

¹⁶⁶ A lovastemetkezések, valamint az étel- és italmellékletet, a lunulát, illetve használati eszközöket tartalmazó sírok sorolhatók ide.

¹⁶⁷ Dienes 1965, 160. Ennek ellenére Dienes Anonymust idézte arra vonatkozóan, hogy egy pogány temetkezőhely fölé később templomot emeltek. Anonymus Árpád sírhelye kapcsán írta, hogy „A magyarok megtérése után azon a helyen egy Fehérnek nevezett templomot emeltek a szent Szűz, Mária tiszteletére.” (ANONYMUS 52. ford. VESZPRÉMY 2004, 45). Dienes István ugyanezre a jelenségre vonatkozóan említette a székesfehérvári bazilika ásatása során feltárt korábbi pogány temetkezéseket is (DERCSENYI 1943, 20).

¹⁶⁸ BÓNA 1978, 125–127, 127, 21. jegyzet.

¹⁶⁹ KULCSÁR 1995, 227.

¹⁷⁰ RITOÓK 2010, 478.

¹⁷¹ KOVÁCS 2013a, 238.

¹⁷² KOVÁCS–ÁCS–DÁVID–HATHÁZI 2010.

¹⁷³ KOVÁCS 2013a, 238.

¹⁷⁴ KOVÁCS 2013a, 239.

¹⁷⁵ „Történt pedig, hogy mikor a püspök elment a szerzeteseivel az egyházmegyéjét meglátogatni, és felszentelni azok temető helyeit, akik templomokat akartak építeni, ezek úgy fogadták, mint a szent apostolokat, akik jeleket és csodákat tettek.” (Szent Gellért püspök nagy legendája).

¹⁷⁶ LASZLOVSKY 1991, 41; RITOÓK 1997, 168; TARI 2000, 226–227; RITOÓK 2005, 173, 1. jegyzet; M. ARADI 2007, 182; RITOÓK 2010, 8, 1. jegyzet; KOVÁCS 2013a, 237.

¹⁷⁷ ÍRÁSNÉ MELIS 2005, 75.

¹⁷⁸ LANGÓ 2010, 456.

¹⁷⁹ VÁLYI 1994, 390–392; VÁLYI 2000, 371.

régészeti adatok is arra utalnak, hogy ezen a területen a korábbi, pogány tradíciók még legalább a 11. század második harmadáig tovább éltek. Az írott kútfők beszámolóai alapján a régi, de még létező hagyományokkal párhuzamosan már jelen voltak a kereszténység képviselői és intézményei.¹⁸⁰ Békés megye területén az 1020-as évektől kezdve folyt a térítés, eleinte a szomszédos területekről, majd az 1030-ban létesített csanádi püspökség felől érkezhettek a térítők. A Vata-féle felkelés leverését (1046) követően indult meg a terület bekapcsolása a feudális állam szervezetébe, ami a 12. század első évtizedeire minden szempontból befejeződött.¹⁸¹ Ennek fényében nem meglepő, hogy egyre nő azon lelőhelyek száma, amelyekben egészen a 11. század közepéig megfigyelhetők a fegyveres, lószerszamos mellékletadás nyomai, melyek más területeken ehhez képest már évtizedek óta eltűntek.¹⁸² Erre a jelenségre vonatkozóan a régészeti bizonyítékok között hozza példának Békés–Povádzug 58. sírját, amelyben íjászfelszerelés és meghatározhatatlan Árpád-kori pénztöredék volt; a Sarkadkeresztúr–Csapháti legelőn feltárt 117. sírt, amiben lószerszám és nyílcsúcsok mellett S végű hajkarika és I. András-denár került elő, valamint a magyarhomorog–kónyadombi 25. sírt, melyben nyílcsúcs és íjmarkolat mellett I. András érméje látott napvilágot.¹⁸³ A sort Medgyesi Pál az újkígyós–Skoperda-tanyai 3. sírral egészítette ki, amelyben hajkarika, nyílcsúcs, tegezdíszítés (?) és íjborító csontlemezek mellett egy meghatározhatatlan, félbevágott, átfúrt ezüstérmét találtak, amelyről a temető egyéb pénzei alapján feltételezte, hogy szintén Árpád-házi veret.¹⁸⁴ 11. századra keltezhető lovastemetkezést ismerünk Hodonyból is.¹⁸⁵ Vajdahunyadon és Gyulafehérváron egy-egy sírban nyílhegyek voltak, illetve Várfalván egy nyílhegy került elő egy sírból. Ezekben a temetkezésekben az első magyar királyok pénzeit alkalmazták obulusként. Feltehetően ezek az emberek képviselik a keresztény népesség első, s a pogány magyarság utolsó generációját. A jelentős mennyiségben előkerülő ékszerek és a használati eszközök (például kés, csiholó) jelenléte arra utal, hogy ezeket az embereket (még) nem jellemezte a keresztény puritanizmus. Gáll Ervin megfogalmazásában ezeket a temetkezéseket lehet a proto-keresztény elnevezéssel illetni.¹⁸⁶ A használati tárgyak (csiholó, vaskés, vasár) korántsem tűntek el a 11. század első felére keltezhető Csongrád és Békés megyei sírokból sem, annak ellenére, hogy ezek még egyértelműen az előző évszázad temetkezési szokásaihoz kötődnek. A csak ilyen jellegű leleteket tartalmazó sírokat sem lehet tehát „automatikusan” a 10. századra keltezni.¹⁸⁷ A fentebb említett lelőhelyeken, illetve a Rákóczi telepen tapasztalt jelenségek a pogány hagyományok elhúzódó jelenlétével, továbbélésével, valamint a kereszténység elterjedésének lassúságával magyarázhatók.¹⁸⁸

Révész László kutatásaiból tudhatjuk, hogy a most tárgyalt, Maros–Körös közti területet az eddigi adatok alapján a honfoglaló magyarok ritkán szállták meg. Az egyes lelőhelyeken 1–6 között változik a sírszám, s a teljesen feltárt temetők alapján az esetek többségében nem számolhatunk ennél lényegesen nagyobb, 10. századi sírmezőkkel.¹⁸⁹ Rákóczi telepen azonban csak maguk a lovastemetkezések kiadnak 6 sírt, s akkor még nem vettük számításba az 57. sír környékén elpusztított lovassírokat, valamint az egyéb pogány jellegzetességet vagy leletet tartalmazó sírokat (például használati eszközök, lunula stb.). Azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a rákóczi telepi temető korántsem tekinthető teljesen feltártnak, illetve a földmunka során megsemmisített sírok miatt pedig a további ásásokat követően sem számolhatunk majd vele teljesen feltárt temetőként. Így még megközelítőleg sem lehet meghatározni a legkorábbinak tekinthető sírok összlétszámát. A leletanyag számbavétele pedig épp arra világít rá, hogy a „megszokásból” 10. századra datált sírok, akár a 11. század első feléig felkeltezhetők.

A fentebb ismertetett tényezőket figyelembe véve vegyük górcső alá magát a rákóczi telepi temetőt. Bár Zalotay megjegyezte, hogy lehet, hogy az egész sírmezőt egy időben használták, végül – részben az érmék alapján – mégis elkülönített a temetőn belül három periódust: I. 10. századtól; II. 11. század; III. 12. század [9. térkép 1]. A temető használatát tehát a 10–12. századra tette, s a település elnéptelenedését, illetve a templom pusztulását a kun betöréssel

¹⁸⁰ RÉVÉSZ 1997, 183. Meg kell jegyezni, hogy az átmeneti időszak régészeti nyomai – egyelőre – nem foghatók meg minden területen. A kolozsvári temetőkben semmiféle jel nem utal arra, hogy a pogány szertartások tovább éltek volna a 11. században. Ugyanakkor nem kizárt, hogy ez annak tudható be, hogy a kutatás jelenlegi állása szerint erről a területről eleve nem ismerünk a 10. század ’80-as éveinél későbbre, illetve a 11. század közepénél korábbra keltezhető temetőket, tehát épp a kérdés szempontjából kardinális korszakról nem rendelkezünk információval (GÁLL–GERGELY 2009, 49).

¹⁸¹ JANKOVICH B. 1991, 162–163; KRISTÓ 1998, 100.

¹⁸² RÉVÉSZ 2016, 614. A lóval temetés szokásának 11. századi meglétéről ír Istvánovits Eszter is a tiszabercel–újsori temető kapcsán (ISTVÁNOVITS 2003, 347).

¹⁸³ RÉVÉSZ 1997, 183–184; RÉVÉSZ 2016, 614.

¹⁸⁴ MEDGYESI 2015, 23.

¹⁸⁵ Itt ezt az egyedülként jelentkező pogány jelenséget Ajtony bánági uralmával hozták összefüggésbe (GÁLL 2004–2005, 339).

¹⁸⁶ GÁLL 2013a, 140.

¹⁸⁷ VÁLYI 2000, 373.

¹⁸⁸ RÉVÉSZ 2016, 614.

¹⁸⁹ RÉVÉSZ 2016, 611.

hozta kapcsolatba.¹⁹⁰ Azonban, ha a pénzeket rávetítjük az ásató által közölt temetőtérképre, akkor ettől eltérő kép tárul elénk: az általa II. periódusként jelzett, 11. századra keltezett, templom körüli részen található a 12. századi anonim érmék, míg a III., 12. századi datálású területen jelennek meg Salamon és I. László pénzei [9. térkép 2]. A pénzek alapján tehát épp az ellenkezője tapasztalható a Zalotay által meghatározott időbeli-területi megoszlásnak, de magát az időintervallumot – az eddigi eredmények alapján – jól határozta meg. Persze nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a már több helyen is tapasztalt jelenséget, hogy a 11. század végéig az új uralkodók által kibocsájtott pénzek mellett rendszeresen használatban maradtak a korábbi érmék is.¹⁹¹ Az I. periódus kapcsán ugyan nem adnak támpontot az érmék, de az É-i részre lokalizált, 10. századra keltezett temetőrésznek az elkülönítése erősen megkérdőjelezhető. Mindössze egy lovastemetkezést tártak fel ezen a részen, másik kettőről csak említés szintjén tudunk, míg az összes többi – Zalotay térképén körülbelül 1000-re becsült – sírról semmiféle információval nem rendelkezünk. Mindezek alapján aligha állíthatjuk biztosan, hogy ezen a részen voltak a temető legkorábbi temetkezései – még ha volt is közöttük korai.

Fentebbiek alapján elmondható, hogy az orosháza–rákóczi-telepi temetőn belül elkülöníthetők egyes periódusok, azonban ezeket nem célszerű és nem is lehet élesen különválasztani egymástól, illetve nem lehet minden egyes sírt besorolni valamelyik periódushoz.¹⁹² Ugyanakkor bizonyos temetkezések nagyon szemléletesen fémjelezik az egyes időszakokat. Ezekre a periódusokra tekintünk úgy, mint a korábban ismertetett folyamat – a kereszténnyé válás – egyes állomásaira.

I. periódus: A legkorábbi sírok jellemzője a pogány temetkezési szokások alkalmazása, illetve a leletgazdagság. Idesorolhatók a részleges és a szimbolikus lovastemetkezések, a jellegzetes aranyozott ezüst- és bronzveretek (csizma- és ingnyakveretek), a lunula, a torques, a gyöngyök (szemesgyöngyök) nagyobb mennyiségben történő viselése és a használati eszközök (csiholó, kova, vaskés) sírba helyezése. Ezek a sírok egymástól távol, elszórtan helyezkedtek el a feltárt területen.¹⁹³ A korai időszakot a leglátványosabban a 374. sír tükrözi a lószerszámokkal és a kerámiával, valamint a szintén ehhez a temetkezéshez kötött, aranyozott ezüst és bronz csizma- és ruhaveretekkel [2. tábla 3; 6. tábla 14–15; 7. tábla 6; 8. tábla 1; 9. tábla 2–3]. Nem lovastemetkezés, de a periódust szintén fémjelezi a lunulát, csörgögombokat, fülesgombot és gyöngyfüzért tartalmazó 96. gyermeksírral [6. tábla 7, 9, 12–13]. A pontosabb keltezés szempontjából fontos kiemelni a 37. és a 428. sírt, ugyanis ezekben olyan kettősség tapasztalható, ami akár önmagában is eldönthetné a rákóczi-telepi temető típusának kérdését. Ebben a két temetkezésben a csikózáblával együtt téglákat találhatunk. A 37. sírban kétoldalt egy-egy, a 428. sírban pedig három darab féltéglát tettek a koponya mellé, miközben a záblát az elhunyt lábához helyezték [2. tábla 1].¹⁹⁴ Az egyes leletek keltezésének lehetséges időbeli határai, illetve a korainak tartható sírok relatíve csekély mennyisége alapján a temető ezen periódusát leghamarabb a 10. század utolsó harmadától – végétől datálhatjuk. Ahogy fentebb láthattuk, a lovastemetkezés szokásának 11. századi továbbélését más lelőhelyek hasonló korú, pogányrítusú sírjai – különösképp a közeli Békés megyei példák – alapján elfogadhatjuk. Ennek a hagyománynak a kései jelenléte mutatható ki a 37. és a 428. sír esetében. Ezek az egyének valószínűleg még épp az utolsó képviselői egy elmúló korszaknak, az I. perióduson belül az ő sírjaik tekinthetők a legkésőbbieknek, azonban egyben már a II. periódus „előfutárai” is. Bár a lovastemetkezések 11. századi kései előfordulása elfogadható, aligha tolható ki ez a jelenség egészen a 12. századig, így az ezekben a sírokba elhelyezett téglák alapján – bizonyos értelemben indirekt módon –, de bizonyítást nyert, hogy a templom építése a 11. század folyamán, annak is valószínűleg már az első felében megkezdődött.¹⁹⁵ Az I. periódus mindezek alapján a 10. század vége és a 11. század közepe közé keltezhető.

¹⁹⁰ ZALOTAY 1951, 23; ZALOTAY 1957, 49–50. A Képes Krónika négy „kun” betörést tárgyalt 1068, 1085, 1091, illetve 1092 folyamán (KÉPES KRÓNIKA 102, 134, 137), de az 1068-as és a 1085-ös támadás az újabb kutatások alapján nagyobb valószínűséggel köthető az úzokhoz és nem érte el ezt a vidéket ([KATONA-]KISS 2007, 549–563), az 1092. évi támadást bár valóban kunok vezették, ugyancsak nem érintette ezt a területet. Ezek alapján csak az 1091. évi kun támadás (KÉPES KRÓNIKA 137; VESZPRÉMY 2004, 208, 586. jegyzet) jöhet szóba Zalotay felvetését illetően, azonban semmi nem utal arra, hogy ekkor – legalább is egy időre – felhagytak volna a temető használatával, a leletanyag pedig túlmutat az adott időpontra. Pusztán a meghatározható érméknél tapasztalható esetleges hiátus alapján pedig elharmadodott lenne ilyen következtetést levonni – különösen úgy, hogy a megfigyelt pénzeknek csupán körülbelül egyharmada maradt meg jelenleg is tanulmányozható állapotban.

¹⁹¹ VÁLYI 2000, 372.

¹⁹² Már csak azért sem, mert olykor az a stratigráfiai alapszabály sem érvényesül, miszerint a mélyebben lévő objektum korábbi a fentebb lévőnél, ugyanis némely esetben az „újabb” elhunytat mélyebbre temették, mint azt az illetőt, akit megbolygattak nyugalmában. A lelet nélküli temetkezések keltezését sem érdemes megkísérelni, hacsak valamilyen temetkezési szokás (például téglák a sírban) nem segíti ezt elő.

¹⁹³ Idesorolható temetkezések például 12., 37., 57., 78., 96., 364., 374., 428., 459., 658. sír. Mivel a leletanyag részletes elemzése még folyamatban van, s olykor csak nagy időintervallumon belül lehet keltezni a tárgyakat, illetve sok a lelet nélküli sír, csak példaként, a teljesség igénye nélkül említ meg az adott periódust fémjelző temetkezéseket. Ugyanígy az egyes periódusokat szemléltető temetőtérképen is csak ezek a leletanyagok és/vagy rítusok alapján besorolható sírok jelennek meg külön jelzésekkel.

¹⁹⁴ Legalábbis a 37. sírban biztosan a halott combjára került a zábla, a 428. sír esetében nincs adat a zábla előkerülési helyére vonatkozóan.

¹⁹⁵ Lásd a téglák sírokkal foglalkozó fejezetet.

II. periódus: Ezt a periódust akár átmeneti időszaknak is nevezhetjük, nem mindig lehet élesen elválasztani a korábbi és a későbbi időszaktól, de vannak olyan temetkezések, amelyek jól jelzik a kereszténnyé válás folyamatának ezen köztes szakaszát. A legfőbb változás a korábbi periódus jellegzetes temetkezési szokásainak (például lovastemetkezés) és pogány jellegű leleteinek (például ételmelléklet, lunula) hiánya.¹⁹⁶ Elsősorban ezeknél a síroknál figyelhető meg a deszkakeret és az őket összefogó, nagyméretű vasalások alkalmazása [8. tábla 2–3]. Az I. periódushoz képest már jóval kevesebb a leletek száma, viseleti elemek (S végű karikaékszer, kevés gyöngy), illetve Salamon (1063–1074) és I. László (1077–1095) érméi jellemzik ezeket a temetkezéseket [5. tábla 1–3]. Ekkor kezdhették meg a templom építését, s ebben az időszakban jelenhettek meg a téglás sírok – ahogy arra már az I. periódus legkésőbbinek tekinthető, 37. és 428. sírjai is utalnak. A II. periódusban – amíg nem volt templomuk – főként a dombhát D-i részét használták falusi temetőként. Ahogy az I–II. periódus közötti átmenetet jelzik az utolsó lószerszamos, de már téglás sírok, ugyanígy köthetjük a II. és III. periódus váltását a templom felépüléséhez. Feltehetően, amint elkészültek a templommal, véget ért ez az időszak, s a templom köré kezdtek el temetkezni, így ezt a periódust viszonylag szűk időintervallumra, nagyjából a 11. század közepétől a 11. század végéig – 12. század elejéig keltezhetjük.

III. periódus: a temető legkésőbbre keltezhető sírjai már csak elvétve tartalmaznak leleteket, melyek többnyire viseleti elemek – bordázott S végű karika, gyűrű, fülbevaló, övcsat [6. tábla 3; 7. tábla 1; 6. tábla 6; 7. tábla 5] –, illetve néhány esetben obulusként alkalmazott 12. századi anonim denárok [5. tábla 4–6]. Ezeknél a temetkezéseknél – amikor megfigyelhető volt – koporsóban temették el a halottakat, erre utalnak a sírokból előkerülő koporsószegek is. A téglás sírok egy része is ebben az időszakban létesülhetett. A III. periódus sírjai főként a templom környezetében sűrűsödtek, de ahogy telítődött a terület, a templomtól távolabbi részekben is temetkezettek – ezért nem is lehetséges egy élesen elhatárolt, kronológiai alapú területi felosztást készíteni. Azonban az jól látható, hogy a téglakeretes és a faszénréteget, illetve tüzelésnyomokat tartalmazó sírok is a templom körül található nagyobb számban [7. térkép]. Ezek a jelenségek is elő-előfordulnak néhány esetben a dombvonulat délebbi részein, de koncentrált jelenlétük egyértelműen a templom környezetében észlelhető. Az érmék, a viseleti elemek és a temetkezési szokások alapján a II. periódus végét, s így a III. periódus kezdetét nem lehet egészen pontosan megadni, feltehetően valamikor a 11. század végén, legkésőbb a 12. század elején történhetett meg a váltás a falusi temető és a templom körüli temető használatának tekintetében, s legalább a 12. század közepéig, második harmadának végéig temetkeztek ezen a területen. Nem kizárt, hogy még ezt követően is használták a temetőt, azonban ezt részben a sírok „leletmentessége”, részben az egyértelműen későbbre keltezhető leletek hiánya miatt egyelőre lehetetlen igazolni.¹⁹⁷

Az egyes periódusok egymáshoz való viszonya a leletanyag és az ásatási dokumentáció részletes vizsgálata, illetve a fentebb ismertetett adatok alapján már megbízhatóan tisztázható. Azt többnyire eddig is elfogadta a kutatás, hogy a falusi és a templom körüli temető, azaz a II. és a III. periódus kontinuos egymással, amit egyebek mellett az érmék viszonylagos egymásutánisága is támogat. A pénzek között az első Salamon királyé (1063–1074), az utolsó pedig egy 12. századi anonim obolus. Mindemellett – ahogy arra már korábban is utaltunk – semmiféle jelenség nem mutat arra, hogy akár rövid időre is felhagytak volna a temető használatával, s esetleg egy másik közösség kezdett volna el ide temetkezni. A Rákóczi telepen feltárt temetővel kapcsolatban sokkal vitatottabb az I. és a II. periódus, azaz a pogány hagyományokat tükröző, s „automatikusan” a 10. századra datált leleteket tartalmazó sírok, illetve a keresztény temetkezések viszonya. Erre vonatkozóan – a fentebb bemutatott jelenségek ismétlésétől eltekintve – csak pár körülményt emelnék ki: (1) Az I. periódus sírjait általában nem bolygatták meg a későbbi temetkezések során, szuperpozíció elsősorban a templom körüli területen, vagyis a III. periódusban figyelhető meg. Ha véletlenül, az előzményeket nem ismerve kezdtek volna el ide temetkezni a 11. században, óhatatlanul megbolygathatták volna ezeket a sírokat. (2) A sírok tájolása korszaktól függetlenül megegyezik, végig DNy–ÉK. A néhány esetben megfigyelhető eltérő tájolás nem jelent kronológiai különbséget. (3) Antropológiai szempontból nem mutatható ki eltérés az egyes periódusokban eltemetett egyének között. (4) A „megszokásból” 10. századra keltezett jelenségek, leletek továbbélése több lelőhely esetében is adatható, a 11. századi földbe kerülésük is lehetséges, tehát jóformán nincs jelentős időbeli hiátus az I. és a II. periódus között. (5) A 37. és 428. sírban csikózáblát helyeztek a halott mellé, miközben a fej köré téglákat állítottak. A téglák előállítását minden bizonnyal a templom építéséhez köthető, a téglakeretes sírok templom körüli elhelyezkedése alapján is leghamarabb a templom építésének megkezdésével egy időben használhatták fel ezeket a temetkezésekben. Tehát, ha nem is állt, már épült a templom, amikor még megfigyelhető a lovastemetkezés pogány szokásának effajta tovább élése. Ez a kettősség leginkább a 11. századi kelteztést engedi meg, s egyértelműen

¹⁹⁶ Jelen dolgozatban a kevés ásatási adat miatt nem esett szó a koponyatemetkezésekről, de a kutatók egy része ezt is pogány rítusnak tartja. Ezekkel kapcsolatban azonban ismét hasonló a helyzet, mint a 37. és 428. lószerszamos sírokkal: némely esetben téglákkal vették körül őket (például 28., 47. sír), tehát valószínűleg már állt vagy épült a templom, amikor eltemették őket.

¹⁹⁷ A temetőhöz köthető település területén sem került elő ezidáig biztosan a 12. századnál későbbre keltezhető lelet, azonban elgondolkodtat például a 142. sírból származó ráhúzott lemezgömbös fülbevaló, illetve a 104/a. sírban talált szíjszorító bronzcsat jelenléte, melyek talán épp a későbbi használatra utalhatnak.

mutatja, hogy a lószerszámzatokat sírba helyező népesség azonos, vagy legalábbis felmenő-leszármazotti viszonyban áll a templomot építő, s köré temetkező, már keresztény népességgel.

Mindezek alapján elmondható, hogy az Orosháza–Rákóczi-telep, Újosztáson feltárt névadó temető valóban ún. gellértegyházi típusú, azaz kontinuitás figyelhető meg a pogány, a falusi és a templom körüli sírmező között. A területet még pogányként kezdték el használni, de nem sokkal később – valószínűleg a felsőbb nyomás hatására – kereszténnyé vált az itt élő közösség. Régi, pogány hagyományait még sokáig megőrizték, melyek – ha szórványosan is –, de még a templom építésének idején is megfigyelhetők voltak. Az épület elkészültét követően már elsősorban a templom körül helyezték végső nyugalomra halottaikat, a korábbi temetkezési szokások emlékezete elhalványult, illetve az addig jellemző leletek, mellékletek is „kikoptak” a sírokból, s egy új korszak köszöntött be a közösség életében.

7. ÁRPÁD-KORI TELEPÜLÉS ÉS TEMETŐ OROSHÁZA–RÁKÓCZITELEP, ÚJOSZTÁSON – GELLÉRTEGYHÁZA?

Végezetül nem tekinthetünk el a lelőhely Gellértegyházaként történő azonosításának megvizsgálásától. Maga az ásató, Zalotay Elemér volt az, aki az általa feltárt temetőt Gellértegyházával hozta összefüggésbe, s azóta a szakirodalomban is rögzült ez az azonosítás a névhasználatban.¹⁹⁸ Írásában még egy kis áttekintő térképvázlatot is közölt a környékbeli középkori településekre vonatkozóan [10. térkép 1]. Azonban Zalotay mind az eredeti dokumentációban, mind pedig a megjelent publikációjában csupán Szeremlei Samu írására hivatkozott, egyéb érveléssel, magyarázattal az azonosításra vonatkozóan nem szolgált.¹⁹⁹ Szeremlei abból következtetett a település elhelyezkedésére, hogy többször is „vármegyét váltott”, azaz változó, hogy épp melyik vármegyéhez (Békés, Csanád, Csongrád) tartozóként említik az oklevelek. Ebből vonta le azt a következtetést, hogy az egykori Gellértegyháza „a három vármegye érintkezési pontja körül keresendő, vagyis határunk [Hódmezővásárhely] legészakibb részén.”²⁰⁰ A település helyére vonatkozó elképzelését a Hódmezővásárhely történetében közölt térképen is ábrázolta [10. térkép 2].²⁰¹ Haan Lajos csak mint Orosháza körül elhelyezkedő pusztát említette Gellértkutát, más adatot nem ismertett.²⁰² Gellértegyházára egy jegyzetben Blazovich is utalt, azonban az itt közölt földrajzi fekvést, miszerint „Gellértegyháza a Kakasszéki-ér partján, Orosházától ÉNy-ra feküdt”²⁰³ valószínűleg Szeremlei történeti térképéről olvasta le.²⁰⁴ Hévvízi Sándor Gellértegyháza kapcsán ezt írta: „Orosháza, a régi Földvár és Mogyorósfecskés között terült el.”²⁰⁵ Ezzel kapcsolatban Borovszky Samu írására hivatkozott: „Csanád vármegye É-i szélén, a mai békésmegyei Földvár és a régi Mogyorós-Fecskés vidékén terült el.”²⁰⁶ Hévvízi külön településként értelmezte Gellértkutát, amit Orosháza és Szentetornya közé helyezett.²⁰⁷ További, az egykori település elhelyezkedésére vonatkozó adatokat és véleményeket gyűjtött össze újabban Timár Péter is a középkori topográfiai kötetében, ami jól mutatja, hogy a település pontos helye – s ezáltal a Zalotay által feltárt lelőhelyrészlet Gellértegyházával történő összekapcsolása – nem egyértelmű.²⁰⁸

A Gellért- kezdetű helynév is többféle változatban szerepel a 15–16. századi oklevelekben, azonban ezekből nem derül ki, hogy hol található maga a település, mivel csak egy felsorolás részeként, említés szintjén jelenik meg. Először 1456-ban tűnik fel a forrásokban *Gelertheghaza* néven,²⁰⁹ majd 1466-ban *Gelerdeghaza* és *Gererdeghaza*,²¹⁰

¹⁹⁸ A teljesség igénye nélkül KRALOVÁNSZKY 1959, 76; SZÖKE 1959, 38; KRALOVÁNSZKY 1959, 76; VÁLYI 1994, 392; KULCSÁR 1995, 227; RÉVÉSZ 1997, 184, 34. jegyzet; SZATMÁRI 2005, 55; KOVÁCS–ÁCS–DÁVID – HATHÁZI 2010; LANGÓ 2010, 456; RITOÓK 2010, 478; KOVÁCS 2013a, 238; MEDGYESI 2015, 115; RÉVÉSZ 2016, 610.

¹⁹⁹ ZALOTAY 1951, 1; ZALOTAY 1952b, 1–2.

²⁰⁰ SZEREMLEI 1901, 345.

²⁰¹ SZEREMLEI 1900, 2. sz. kép: H.-M.-Vásárhely határának történeti térképe.

²⁰² HAAN 1870, 256.

²⁰³ VÖ. BLAZOVICH 1984, 303, 136. jegyzet. Írásában többször is említi a forrásokban már pusztaként előforduló Gellértegyházát/-kutát (BLAZOVICH 1984, 301, 303, 308, 710, 711, 713).

²⁰⁴ SZEREMLEI 1900, 2. sz. kép: H.-M.-Vásárhely határának történeti térképe.

²⁰⁵ HÉVVÍZI 1995, 99.

²⁰⁶ BOROVSZKY 1897, 203.

²⁰⁷ HÉVVÍZI 1995, 99.

²⁰⁸ TIMÁR 2019, 243–244.

²⁰⁹ MNL OL DL 37634. Teljes magyar nyelvű közlés: KRISTÓ 1981, 69–71.

²¹⁰ MNL OL DL 16298.

1475-ben *Geredkwtha*,²¹¹ 1512-ben *Gelerdkwthatelek*,²¹² 1525-ben *Gelertkwith* formában találkozhatunk a névvel.²¹³ Már az első említésnél is pusztaként szerepel a több helységnevet tartalmazó oklevélben. Amint az a fenti felsorolásból is látható, az egykori templomos falu neve, a Gellértegyháza többnyire nem fordul elő a későbbiekben, csak a gyulai szandzsák 1567-es és 1579-es összeírásában szerepel *Gilerdház pusztá* néven,²¹⁴ azonban a késő középkor – török kor folyamán egy Gellértkuta nevű helység jelenik meg a forrásokban. Ezt Szeremlei azzal magyarázta, hogy „utóbbik időben a pusztá neve is megváltozott”.²¹⁵ A -kuta végződésű helynevek nem ritkák ebben az időszakban, hiszen az ekkoriban nagy jelentőséggel bíró szarvasmarha kereskedelemmel nékülözhetetlenek az itatóhelyek, azaz a kutak, melyekre az efféle névadás is utal.²¹⁶ Viszont érdekes, hogy Karácsonyi János a Békésvármegye történetében két külön helységként említette Gellértegyházát és Gellértkutát.²¹⁷ Előbbiről azt írta, hogy „Orosháza és Mogyorós-Fecskés közt, tehát Orosházától DNy-ra esett”,²¹⁸ Gellértkutát pedig egy „Orosháza és Szentetornya közt eső pusztá”-ként mutatta be.²¹⁹ Ennek megfelelően az általa készített térképen is egymás közelében, de mégis külön-külön jelölte Gellértegyházát és Gellértkutát [10. térkép 3].²²⁰ Bár – ahogy azt Karácsonyi János is megjegyzi – a hely „nevének értelme világos”,²²¹ elhelyezkedése azonban továbbra sem egyértelmű, mivel csak maga a név jelenik meg a forrásokban. Gellértegyháza és/vagy Gellértkuta elhelyezkedésére vonatkozóan csak az szolgálhat némi támpontként, hogy mely vármegyéhez, illetve mely nagyobb településhez tartozóként írják le, ez azonban elég változó [1. táblázat]. Az oklevelek tehát nem segítenek az egykori Gellértegyháza/-kuta helyének pontosabb meghatározásában. A kutatók által felvázolt térképek sem fogadhatók el feltétlenül, mivel csak egy-egy hipotézist mutatnak be. Már Kovalovszki Júlia is leírta az Orosháza történetében, hogy csupán feltevésen alapul a Rákóczi-teleptől délre fekvő falu Gellértegyházával való azonosítása,²²² amit jelen ismereteink szerint sem megerősíteni, sem cáfolni nem tudunk.

8. ÖSSZEGZÉS, TOVÁBBI KUTATÁSI SZEMPONTOK

Jelen dolgozat célja az ún. gellértegyházi temetővel kapcsolatos problémák, vitatott körülmények összegyűjtése, illetve lehetőség szerint tisztázása volt. Az ásatási dokumentációnak, az adattári anyagoknak, s természetesen magának a leletanyagnak a revíziója már most sok információval egészítette ki a Rákóczi-telepen feltárt temetőről alkotott képet a korábbi, 1957-es közleményhez képest.

Alapvető kérdés volt, hogy hitelesnek tekinthetjük-e a korábbi ásatásokat? Nyilvánvaló, hogy a feltárás mentő mivolta sok adattól megfoszthatta a kutatást, azonban az orosházi múzeum adattárában és fotótárában található leírások, s különösen az ásatáson készült fotók bizonyítékként szolgálhatnak a templom alaprajzára, a temető környezetére, illetve egyes sírok elhelyezkedésére vonatkozóan. A Zalotay által tett megfigyeléseket a feljegyzései mellett a tárgyi leletanyag is – többnyire – alátámasztja. Néhány esetben (például 374. sír) ugyan számolni kell a leletek esetleges keveredésével, de a sírleírások, s olykor a sírrajzok is segítik a tárgyak előkerülési körülményeinek, funkciójának tisztázását.

Az újabb vizsgálatok alapján elmondható, hogy az Orosháza–Rákóczi-telep, Újostáson feltárt temető (részlet) legalább 100 évig használatban volt, s ezen időintervallumon belül három periódust lehetett elkülöníteni.

²¹¹ MNL OL DL 17273. Többszörös átírásról van szó, az első oklevél, amire visszautalnak 1471. december 21-ei keltezésű volt.

²¹² MNL OL DL 22283.

²¹³ MNL OL DL 30352. Az oklevél két későbbi átírása is ismert 1563-ból és 1747-ből. Előbbi átíratban *Gelerthkwtha* (MNL OL DL 36602), utóbbiban *Gelerthutha* alakban jelenik meg a helynév (MNL OL DL 107409). Teljes magyar nyelvű közlés: KRISTÓ 1981, 98–99. Szeremleinél a település leírásának az elején egy 1521-es említés is megtalálható – a szövegben nem, csak a felsorolásban (SZEREMLEI 1901, 344), amit később Zalotay is átvett (ZALOTAY 1951, 1; ZALOTAY 1957, 1) és Szatmári is közölt (SZATMÁRI 2005, 115). A forrást egyik helyen sem tüntették fel erre az évszámra vonatkozóan, s hosszas keresés után sem találtunk olyan 1521-es oklevelet, amely említene Gellértkutát az idézett *Gelerthkwthatelek* néven. Azonban érdekes, hogy szinte ugyanebben a formában (*Gelerdkwthatelek*) jelenik meg a pusztá neve a fentebb hivatkozott 1512-es oklevélben (MNL OL DL 22283). Az 1521-es adatot egyébként Karácsonyi és Blazovich sem hozza, viszont előbbi említi az 1512-es oklevelet (KARÁCSONYI 1896b, 121). Mindezek alapján valószínűnek tartjuk, hogy a Szeremlei, Zalotay és Szatmári által felsorolt 1521-es adat elírás, s valószínűleg az 1512-es évszám a helyes. Hasonló eredményre jutott ezzel kapcsolatban Timár Péter is (TIMÁR 2019, 244).

²¹⁴ KÁLDY-NAGY 1982, 212, 107.

²¹⁵ SZEREMLEI 1901, 345.

²¹⁶ KARÁCSONYI 1896a, 28.

²¹⁷ Erre már Szeremlei is felfigyelt (SZEREMLEI 1901, 345, 1. jegyzet)

²¹⁸ KARÁCSONYI 1896b, 120.

²¹⁹ KARÁCSONYI 1896b, 121.

²²⁰ Békés megye térképe 1550-ben (BéML XV 1 a 8).

²²¹ KARÁCSONYI 1896b, 121.

²²² KOVALOVSZKI 1965, 183. Ugyanebben a kötetben Dienes István foglalta össze a terület honfoglalás kori lelőhelyeinek adatait, melyek között a Zalotay által feltárt temető egyes sírjait is megemlítette, azonban egyszer sem jelenik meg nála a szövegben a Gellértegyháza elnevezés – talán nem véletlenül (DIENES 1965, 158–160). Szintén „feltevés szerűen” azonosított helynek tekinti a rákóczi-telepi lelőhelyet Kovács László (KOVÁCS 2013a, 247, 262).

A temetőt a 10. század végén – 11. század elején nyithatták meg, és az első temetkezések még pogány hagyományokat (lovastemetkezés, pogány szimbólumok jelenléte, használati tárgyak sírba helyezése stb.) tükröznek. Később a keresztény térítés hatására a mellékletek száma csökkent, a pogány rítusok alkalmazás lassan „kikapott”. Valamikor a 11. század folyamán kezdték el téglából felépíteni a patkóíves szentélyzáródású templomot, amely ezt követően egészen a temető felhagyásáig központi szerepet töltött be az újabb sírok rendezési elvét tekintve. Az I. periódus temetkezései jelen ismereteink szerint szórtan helyezkedtek el az egykori ÉNy–DK-i irányú dombvonulaton, a II. periódus sírjait főként a domb déli részén alakították ki, míg a III. periódus halottait elsősorban ettől északra, a templom környezetében helyezték el végső nyugalomra. A régészeti és az antropológiai adatok is azt támasztják alá, hogy a három periódus kontinuitásban állt egymással, s jól szemléltetik a kereszténnyé válás folyamatát. Mindezek alapján a Rákóczitelepen feltárt lelőhely ún. gellértegyházi típusú temető, bár maga a „Gellértegyháza” elnevezés vitatható.²²³

Az Orosháza nyugati részén feltárt lelőhely Gellértegyházával történő azonosítását a kutatás jelen állása szerint sem alátámasztani, sem cáfolni nem lehet, ezért a továbbiakban a lelőhely vonatkozásában az Orosháza–Rákóczitelep, Újosztás elnevezés használata javasolt.

Jelen dolgozat a teljes körű feldolgozásnak csupán első lépcsőfokát képezi, az egyes sírok, illetve a belőlük származó leletek részletes ismertetése és elemzése megkerülhetetlen feladat, melyet a közeljövőben szeretnénk elvégezni. Ehhez hozzátartozik még a jelenleg ismeretlen helyen található leletek felkutatása, a feltáratlan sírok tervásatás keretében történő további vizsgálata, valamint a régészeti adatok természettudományos vizsgálati eredményekkel történő kiegészítése. Végül, de nem utolsó sorban, fontos feladat mindezen eredmények publikálása, hogy a szakmabeliek és az érdeklődők egyaránt megismerhessék ennek a temetőnek, – s lehetőség szerint a hozzátartozó településnek – a történetét.

Források

- ANONYMUS = Anonymus: A magyarok cselekedetei. In: *Anonymus: A magyarok cselekedetei. Kézai Simon: A magyarok cselekedetei.* Ford.: Veszprémy L. – Bollók J. [Milleniumi Magyar Történelem – Források] Budapest 2004.
- BÉML = Békés Megyei Levéltár, Békés megye kéziratos térképei
<https://maps.hungaricana.hu/hu/MegyeiTerkep/8/> (a letöltés dátuma: 2016.09.20. 14:42)
- Kálmán király I. törvénykönyve = Kálmán király I. törvénykönyve. Ford.: Körmendi T., jegyzetekkel ellátta: Zsoldos A. In: *Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről.* [Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 22.] Előszót írta, válogatta, szerk.: Makk F. – Thoroczkay G. Szeged 2006, 169–192.
- KÉPES KRÓNKA = *Képes Krónika.* [Milleniumi magyar történelem – Források] Ford.: Bollók J., a fordítást gondozta és a jegyzeteket készítette: Szovák K. – Veszprémy L. Budapest 2004.
- MNL OL DL = Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár, A Középkori Magyarország Levéltári Forrásai (Adatbázis).
- Szent Gellért püspök nagy legendája = Szent Gellért püspök nagy legendája. In: *Árpád-kori legendák és intelmek.* Válogatta, bevezető tanulmányt, jegyzeteket írta, szöveget gondozta Érszegi G. Ford.: Csóka J. G. – Érszegi G. – Kurcz Á. – Szabó F. Budapest 1983, 74–94.
- Szent László király I. törvénykönyve (a szabolcsi zsinat határozatai) = Szent László király I. törvénykönyve (a szabolcsi zsinat határozatai). Ford., bevezetőt és jegyzeteket írta: Nótári T. In: *Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről.* [Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 22.] Előszót írta, válogatta, szerk.: Makk F. – Thoroczkay G. Szeged 2006, 146–161.

Adattári anyagok

- BÍRÓ 2016 = Bíró Gy.: *Jelentés a Mezőhegyes határában végzett fém-detektoros lelőhely-felderítésről 90289 (Mh.8.), 90589 (Mh.12.), 30879 (Mh.22.), 1442 (Mh.23.) azonosítójú lelőhelyeken:* NGyTM Rég. Ad. 752/2016.
- JUHÁSZ 1970 = Juhász I.: *Leletbejelentés ellenőrzése:* NGyTM Rég. Ad. 19/1999.
- NAGY 1957 = Nagy Gy.: *Leletmentések:* NGyTM Rég. Ad. 66/1999., 83/1999.
- RÓZSA 2008 = Rózsa Z.: *Jelentés egy Árpád-kori malomkőpárról Gellértegyházáról:* NGyTM Rég. Ad. 398/2008.

²²³ Talán a legegyszerűbb a „pogány-keresztény kontinuitást mutató temető” elnevezés alkalmazása lenne.

- RÓZSA 2013 = Rózsa Z.: *Jelentés régészeti terepbejárás eredményéről*: NGyTM Rég. Ad. 523/2013.
- RÓZSA 2014 = Rózsa Z.: *Orosháza-Rákóczitelepen és Szentetornyan végzett régészeti terepbejárásokról*: NGyTM Rég. Ad. 595/2014.
- RÓZSA 2015 = Rózsa Z.: *Jelentés az Árpád-kori Gellértegyháza (?) falu területén tett fémkeresős tevékenységről*: NGyTM Rég. Ad. 693/2015.
- ZALOTAY 1951 = Zalotay E.: *Árpád-kori temető Orosháza-Rákóczi-telep-ujosztáson I.*: NGyTM Rég. Ad. 222/2001.
- ZALOTAY 1952a = Zalotay E.: *Árpád-kori temető Orosháza-Rákóczi-telep-ujosztáson II.*: NGyTM Rég. Ad. 223/2001.
- ZALOTAY 1952b = Zalotay E. (összeállította): *Az Orosházi Múzeum Régészeti Katasztere. Tornyai János Múzeum Régészeti Osztálya, Hódmezővásárhely. Csongrád megyei Könyvtár 69. sz.*: NGyTM Rég. Ad. 121/1999.
- ZALOTAY 1955 = Zalotay E.: *Orosháza területének története a honfoglalásig. Orosháza-Baja 1955*: NGyTM Rég. Ad. 144/1999.

Irodalom

- ANDRÁSI 2015a = András R.: A 10–11. századi fülesgombok tipokronológiája Hajdú-Bihar megye és a Rétköz területén. Újabb adatok a honfoglalás kori viselet kérdéséhez. *AUSZ Acta Iuvenum* 2 (2015), 153–175.
- ANDRÁSI 2015b = András R.: Újabb adatok a honfoglalás kori viselet rekonstrukciójához. *Móra Akadémia Szakkollégiumi Tanulmánykötet – Szakkollégiumi Füzetek* 2 (2015), 195–215.
- M. ARADI 2007 = M. Aradi Cs.: *Somogy megye Árpád-kori és középkori egyházszervezetének létrejötte és megszilárdulása*. Kézirat. Doktori disszertáció. <http://doktori.btk.elte.hu/hist/aradi/disszert.pdf>. (a letöltés dátuma: 2016.04.05. 16:34)
- BALÁZS–BÍRÓ 2017 = Balázs J. – Bíró Gy.: Orosháza-Rákóczitelep lelőhely 2016-os feltárásának embertani eredményei. *Mozaikok Orosháza és vidéke múltjából* 15 (2017), 3–10.
- BENKŐ 1980 = Benkő E.: A középkori Nyársapát. Bálint Alajos ásatai a nyársapáti Templomparton. *StudCom* 9 (1980), 315–424.
- BÍRÓ 2019 = Bíró Gy.: Árpád-kori tetőcserép-égető kemence a mezőhegyesi határban. In: *Jeles téglák, jeles emlékeink 13. A XIX. és XX. Bélyeges Téglá Napok előadásai*. Szerk.: Herczig B. [Baj] 2019, 25–31.
- BÍRÓ–BALÁZS 2018 = Bíró Gy. – Balázs J.: A „gellértegyházi” temető kutatásának legújabb eredményei. Rövid beszámoló az Orosháza-Rákóczitelepen végzett 2016. évi feltárásról. In: *A Fiala Középkoros Régészek VIII. Konferenciájának Tanulmánykötete*. Petőfi Irodalmi Múzeum – Kazinczy Ferenc Múzeum, Sátoraljaújhely, 2016. november 17–19. Szerk.: Ringer I. Sátoraljaújhely 2018, 71–94.
- BÍRÓ–LANGÓ 2017 = Bíró Gy. – Langó P.: Kincsek a kamrából – Régi-új leletek egy jól ismert korai magyar temetőből. Szórvány leletek az Orosháza-Pusztai Ignác-tanya mellett fekvő egykori honfoglalás kori lelőhely területéről. *Mozaikok Orosháza és vidéke múltjából* 18 (2017), 52–74.
- BLAZOVICH 1984 = Blazovich L.: A honfoglalástól a török hódoltság koráig (895–1552). In: *Hódmezővásárhely története. A legrégebb időktől a polgári forradalomig* I. Főszerk.: Nagy I., Szerk.: Szigeti J. Hódmezővásárhely 1984, 277–318.
- BOLDOG 2014 = Boldog Z.: A honfoglalás kori viselet. In: *A honfoglalók viselete*. Szerk.: Sudár B. – Petkes Zs. [Magyar Őstörténet 1.] Budapest 2014, 126–186.
- BÓNA 1978 = Bóna, I.: Arpadenzeitliche Kirche und Kirchhof im südlichen Stadtgebiet von Dunaújváros (Árpád-kori templom és temető Dunaújváros déli határában). *Alba Regia* 16 (1978), 99–157.
- BOROVSKY 1897 = Borovszky S.: *Csanád vármegye története 1715-ig*. II. *A vármegye részletes története*. Budapest 1897.
- BÖRZSÖNYI 1903 = Börzsönyi A.: Pogány magyar sírokról. *ArchÉrt* 23 (1903), 67–17.
- CNH I. = Réthy L.: *Corpus Nummorum Hungariae. Magyar egyetemes éremtár* I. Árpád-házi királyok kora. Budapest 1899.
- CSALLÁNY 1970 = Csallány, D.: Weiblicher Haarflechteschmuck und Stiefelbeschlüge aus der ungarischen Landnahmezeit im Karpatenbecken. *ActaArchHung* 22 (1970), 261–299.
- CSÉPLŐ 1897 = Cséplő P.: A csökmői és pusztai kovácsi leletekről. *ArchÉrt* 17 (1897), 437–441.
- DERCSÉNYI 1943 = Dercsényi D.: *A székesfehérvári királyi bazilika*. Budapest 1943.
- DIENES 1965 = Dienes I.: A honfoglaló magyarok. In: *Orosháza története*. II. *Orosháza földjének története*. Szerk.: Nagy Gy. Orosháza 1965, 136–174.
- DIENES 1966 = Dienes I.: A honfoglaló magyarok lószerszámának néhány tanulsága. *ArchÉrt* 93/2 (1966), 208–234.

- ERDÉLYI 1959 = Erdélyi I.: A kusulevői temető. *ArchÉrt* 86 (1959), 183–187.
- ÉH I. = Unger E.: *Magyar Éremhatározó I. kötet (1000–1540)*. Budapest 1997.
- FARKAS–LIPTÁK 1965 = Farkas Gy. – Lipták P.: Adatok Orosháza X–XIII. századi népességének embertani ismeretéhez. In: *Orosháza története. II. Orosháza földjének története*. Szerk.: Nagy Gy. Orosháza 1965, 204–220.
- FÉK = Fehér G. – Éry K. – Kralovánszky A.: *A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletei*. Leletkataszter. Budapest 1962.
- FINGERLIN 1971 = Fingerlin, I.: *Gürtel des hohen und späten Mittelalters*. München 1971.
- FODOR 1996a = Fodor I.: Szolnok–Strázsahalom. (Jász-Nagykun-Szolnok megye). In: „*Őseinket felhozád...*” *A honfoglaló magyarság*. Kiállítási katalógus. Szerk.: Fodor I. – Révész L. – Wolf M. – M. Nepper I. Budapest 1996, 282–285.
- FODOR 1996b = Fodor I.: Tiszaeszlár–Bashalom (Szabolcs-Szatmár-Bereg m.). In: „*Őseinket felhozád...*” *A honfoglaló magyarság*. Kiállítási katalógus. Szerk.: Fodor I. – Révész L. – Wolf M. – M. Nepper I. Budapest 1996, 185–190.
- FODOR 1996c = Fodor I.: Tiszaeszlár–Újtelep (Szabolcs-Szatmár-Bereg m.). In: „*Őseinket felhozád...*” *A honfoglaló magyarság*. Kiállítási katalógus. Szerk.: Fodor I. – Révész L. – Wolf M. – M. Nepper I. Budapest 1996, 193–196.
- FODOR 2005 = Fodor I.: Árpád-kori templom körüli temetők Hajdúdorog határában. In: „*...a halál árnyékának völgyében járok*” *A középkori templom körüli temetők kutatása*. [Opuscula Hungarica 6.] Szerk.: Ritoók Á. – Simonyi E. Budapest 2005, 197–212.
- GALLINA–VARGA 2016 = Gallina Zs. – Varga S.: *A Duna–Tisza közének honfoglalás és kora Árpád-kori temetői, sír- és kincsleletei I. A kalocsai Sárköz a 10–11. században*. [Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 10.] Szeged–Budapest 2016.
- GÁLL–GERGELY 2009 = Gáll E. – Gergely B.: *Kolozsvár születése. Régészeti adatok a város 10–13. századi történetéhez*. Kolozsvár 2009.
- GÁLL 2004–2005 = Gáll, E.: Burial customs in the 10th–11th centuries in Transylvania, Crişana and Banat. *Dacia* 48–49 (2004–2005), 335–454.
- GÁLL 2013a = Gáll, E.: Churchyards in the Transylvanian Basin from the 11th to the first half of the 13th centuries. On the beginning of institutionalized christianity. *Marisia* 33 (2013), 135–250.
- GÁLL 2013b = Gáll E.: Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság 10–11. századi temetői I–II. [Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 6.] Szeged 2013.
- GEREVICH 1938 = Gerevich T.: *Magyarország román kori emlékei*. Budapest 1938.
- GIESLER 1981 = Giesler, J.: Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo-Brdo Kultur. *Praehistorische Zeitschrift* 56 (1981), 3–167.
- HAAN 1870 = Haan L.: *Békés vármegye hajdana I. Történelmi rész*. Pest 1870.
- HATHÁZI 2004 = Hatházi G.: *A kunok régészeti emlékei a Kelet-Dunántúlon*. [Opuscula Hungarica 5.] Budapest 2004.
- HATHÁZI 2006 = Hatházi G.: A kun és jász székközpontok kérdéséhez. *Studia Caroliensia* 3–4 (2006), 111–146.
- HÉVVÍZI 1995 = Hévvízi S.: Orosházi helynevek az újratelepülés utáni első évtizedekben. In: *Tanulmányok a kétszázötven éves Orosháza és vidéke történetéről*. Szerk.: Hévvízi S. – Szabó F. [BMMK 19.] Orosháza 1995, 97–113.
- HOGENDORN–JOHNSON 1986 = Hogendorn, J. – Johnson, M.: *The Shell Money of the Slave Trade*. [African Studies Series 49.] Cambridge 1986.
- HOLL–PARÁDI 1982 = Holl, I. – Parádi, N.: *Das mittelalterliche Dorf Sarvally*. [FontArchHung] Budapest 1982.
- HORVÁTH 1978 = Horváth F.: Csengele középkori temploma. *MFME* 1976–1977/1 (1978), 91–126.
- HORVÁTH 2014 = Horváth C.: *Győr és Moson megyék honfoglalás és kora Árpád-kori temető és sírleletei*. [Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 8.] Szeged 2014.
- HUSZÁR 1979 = Huszár, L.: *Münzkatalog Ungarn. Von 1000 bis Heute*. Budapest 1979.
- ÍRÁSNÉ MELIS 1997 = Írásné Melis K.: Árpád-kori temetők a pesti határban (11–13. század). *BudRég* 31 (1997), 41–78.
- ÍRÁSNÉ MELIS 2005 = Írásné Melis K.: Adatok a Buda és Pest körüli, 11–13. századi temetők régészeti kutatásához. In: „*...a halál árnyékának völgyében járok*” *A középkori templom körüli temetők kutatása*. [Opuscula Hungarica 6.] Szerk.: Ritoók Á. – Simonyi E. Budapest 2005, 71–76.
- ISTVÁNOVITS 2003 = Istvánovits E.: *A Rétköz honfoglalás és Árpád-kori emlékegyűjtés*. [Régészeti gyűjtemények Nyíregyháza 2. Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei 4.] Nyíregyháza 2003.
- JANKOVICH B. 1991 = Jankovich B. D.: A magyar honfoglalástól a török kiűzéséig. In: *Békéscsaba története I. A kezdetektől 1848-ig*. Szerk.: Jankovich B. D. – Erdmann Gy. Békéscsaba 1991, 147–206.
- K. K. A. 1892 = K. K. A.: Kezdetleges pénz. *Természettudományi Közlöny* 24/269 (1892), 36–38.
- KARÁCSONYI 1896a = Karácsonyi J.: *Békés vármegye története I. Békésvármegye általános története*. Gyula 1896.

- KARÁCSONYI 1896b = Karácsonyi J.: *Békés vármegye története II. Az egyes városok és községek története*. Gyula 1896.
- [KATONA-]KISS 2007 = [Katona-]Kiss A.: Úzok a Képes Krónikában. A nyugati oguz (úz) törzsek és a Magyar Királyság a XI. században. *HK* 120/2 (2007), 549–576.
- KÁLDY-NAGY 1982 = Káldy-Nagy Gy.: *A gyulai szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása*. [Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból 10.] Békéscsaba 1982.
- KISS 1937 = Kiss L.: Honfoglaláskori sírok Tiszabercelen. *Dolg* 13 (1937), 240–246.
- KOVÁCS-ÁCS-DÁVID-HATHÁZI 2010 = Kovács L. O. – Ács Zs. – Dávid Á. – Hatházi G.: *Perkata – Egy Árpád-kori falu és középkori kun szállás a Dunántúlon II. Sírások Naplója – régész blog*. (Bejegyzés időpontja: 2010.10.15. 11:30) http://sirasok.blog.hu/2010/10/15/perkata_egy_arpad_kori_falu_es_kozepkori_kun_szallas_a_dunantulon_ii (a letöltés dátuma: 2016.09.25. 14:23)
- KOVÁCS 1986 = Kovács, L.: Über einige Steigbügeltypen der Landnahmezeit. *ActaArchHung* 38 (1986), 195–225.
- KOVÁCS 1998 = Kovács L.: *Árpád-kori templom és temető a karcagi Kápolnás-halmon*. [SZMMA 34.] Szolnok 1998.
- KOVÁCS 2013a = Kovács L.: Éreleletes kora Árpád-kori templom körüli temetőkről és templomukról a Magyar Királyságban (1000–1141). Függelék a kaukázusi hunok 7. századi megkereszteléséről. In: *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára*. Szerk.: Révész L. – Wolf M. [Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3.] Szeged 2013, 227–295.
- KOVÁCS 2013b = Kovács L.: A Kárpát-medence honfoglalás és kora Árpád-kori szállási és falusi temetői. In: *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára*. Szerk.: Révész L. – Wolf M. [Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3.] Szeged 2013, 511–604.
- KOVÁCS 2019 = Kovács L.: *Magyarhomorog–Kónya-domb 10. századi szállási és 11–12. századi falusi temetője*. [Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 12.] Szeged–Budapest 2019.
- KOVALOVSZKI 1965 = Kovalovszki J.: Orosháza és környéke a magyar középkorban. In: *Orosháza története. II. Orosháza földjének története*. Szerk.: Nagy Gy. Orosháza 1965, 175–203.
- KRALOVÁNSZKY 1959 = Kralovánszky A.: Adatok a Kárpát-medencei X–XI. századi félhold alakú csüngők kérdéséhez. *ArchÉrt* 86 (1959), 76–82.
- KRISTÓ 1981 = Kristó Gy.: *Békés megye a honfoglalástól a törökvilág végéig. Nyolcszáz esztendő a források tükrében*. [Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból 9.] Békéscsaba 1981.
- KRISTÓ 1998 = Kristó Gy.: *Magyarország története 895–1301*. [Osiris tankönyvek] Budapest 1998.
- KULCSÁR 1995 = Kulcsár M.: Az Árpád-kori templom körüli temetők kialakulásának kérdéséhez. (Előzetes beszámoló az 1993–1994. évi baracsi feltárásokról). *SMK* 11 (1995), 227–237.
- KVASSAY 1984 = Kvassay, J.: Keramikbeigaben in den Gräbern des 10. und 11. Jahrhunderts im Karpatenbecken. In: *Interaktionen der mitteleuropäischen Slawen und anderen Ethnika im 6.–10. Jahrhundert*. Symposium Nové Vozokany 3.–7. Oktober 1983. Hrsg.: Chropovský, B. Nitra 1984, 173–178.
- KVASSAY 2013 = Kvassay J.: Kerámia 10–11. századi sírokban. Régi leletek, új lehetőségek. In: *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára*. Szerk.: Révész L. – Wolf M. [Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3.] Szeged 2013, 499–510.
- LANGÓ 2010 = Langó P.: A kora Árpád-kori temetők kutatása. In: *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon I*. Szerk.: Benkő E. – Kovács Gy. Budapest 2010, 445–469.
- LANGÓ-KUSTÁR-CSÓSZ 2018 = Langó P. – Kustár R. – Csósz A.: A korai magyarok temetkezési rendjéről: a harta-freifelti temető ásatási eredményei. / Über die Bestattungsordnung der frühen Ungarn: Ergebnisse aus dem Gräberfeld von Harta–Freifelt. In: *7000 év története: Fejezetek Magyarország régészetéből. / 7000 Jahre Geschichte: Einblicke in die Archäologie Ungarns*. Szerk./Hrsg.: Heinrich-Tamáská, O. – Winger, D. Remshalden 2018, 245–252.
- LASZLOVSKY 1991 = Laszlovszky, J.: Social stratification and material culture in 10th–14th century Hungary. In: *Alltag und materielle Kultur im mittelalterlichen Ungarn*. Hrsg.: Kubinyi, A. – Laszlovszky, J. Krems 1991, 32–67.
- LIPTÁK-FARKAS 1962 = Lipták, P. – Farkas, Gy.: Anthropological analysis of the Arpadian Age population of Orosháza-Rákóczi-telep. *ActaBiol* 8/1–4 (1962), 221–236.
- MAGYAR 2005 = Magyar K.: Árpád-kori nemzetségi központok egyházainak temetőiről. In: „...a halál árnyékának völgyében járok” *A középkori templom körüli temetők kutatása*. Szerk.: Ritoók Á. – Simonyi E. [Opuscula Hungarica 6.] Budapest 2005, 163–172.
- MÁRTON 1904 = Márton L.: Új leletek az abonyi régibb középkori sírmezőből. *ArchÉrt* 24 (1904), 303–318.
- MEDGYESI 2015 = Medgyesi P.: *Honfoglalók a békési tájakon. Békés megye jelentősebb 10–11. századi sírleletei*. [A Munkácsy Mihály Múzeum Évkönyve 3., „Ami csabai...”] Békéscsaba 2015.
- MERVA 2008 = Merva Sz.: *Kerámia a 10–11. századi sírokban*. Kézirat. Szakdolgozat. Budapest 2008.

- MERVA 2014 = Merva, Sz.: The analysis of pottery from 10th-11th-century graves in the Carpathian Basin. Technological and typo-chronological Studies. In: *Avars, Bulgars and Magyars on the Middle and Lower Danube. Proceedings of the Bulgarian-Hungarian Meeting, Sofia, May 27–28, 2009*. Eds.: Doncheva-Petkova, L. – Balogh, Cs. – Türk, A. Sofia–Piliscsaba 2014, 197–262.
- MESTERHÁZY 1996 = Mesterházy K.: Orosháza (Békés m.). In: „*Őseinket felhozád...*” *A honfoglaló magyarság*. Kiállítási katalógus. Szerk.: Fodor I. – Révész L. – Wolf M. – M. Nepper I. Budapest 1996, 345–346.
- MOLNÁR 2005 = Molnár E.: Esztergom–Zsidód templom körüli temetője. In: „*...a halál árnyékának völgyében járok*” *A középkori templom körüli temetők kutatása*. Szerk.: Ritoók Á. – Simonyi E. [Opuscula Hungarica 6.] Budapest 2005, 109–114.
- NAGY 1958 = Nagy E.: A középkori Gercse község temploma. *BudRég* 18 (1958), 543–564.
- M. NEPPER 1996a = M. Nepper I.: Sárrétudvari–Hízófold (Hajdú-Bihar megye). In: „*Őseinket felhozád...*” *A honfoglaló magyarság*. Kiállítási katalógus. Szerk.: Fodor I. – Révész L. – Wolf M. – M. Nepper I. Budapest 1996, 257–277.
- M. NEPPER 1996b = M. Nepper I.: Biharkeresztes–Bethlen Gábor u. 25. szám (Hajdú-Bihar megye). In: „*Őseinket felhozád...*” *A honfoglaló magyarság*. Kiállítási katalógus. Szerk.: Fodor I. – Révész L. – Wolf M. – M. Nepper I. Budapest 1996, 216–218.
- M. NEPPER 2002 = M. Nepper I.: *Hajdú-Bihar megye 10–11. századi sírleletei*. 1–2. rész. [Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 3.] Budapest–Debrecen 2002.
- ON I. = *Az Árpád-kori magyar pénzek katalógusa I*. Összeállította: Tóth Cs. – Kiss J. G. – Fekete A. [Opitz Numismatica 1.] Budapest 2018.
- ON II. = *Az Árpád-kori magyar pénzek katalógusa II*. Összeállította: Tóth Cs. – Kiss J. G. [Opitz Numismatica 2.] Budapest 2018.
- PÁLÓCZI HORVÁTH 1984 = Pálóczi Horváth A.: A rakacaszendi református templom régészeti kutatása. *CommArchHung* (1984), 109–145.
- PAP 2002 = Pap I. K.: Téglás és téglakeretes temetkezések a Délkelet-Alföldön. *CommArchHung* (2002), 177–194.
- POLÓNYI 2017 = Polónyi E.: Veretes lábbelik a10. századi Kárpát-medencében. *Magyar Régészet Online Magazin* 2017 ősz (2017), 35–44.
- RADNÓTI 1954 = Radnóti A.: Leletmentő ásatások az 1952. évben. *ArchÉrt* 81 (1954), 68–81.
- RÉVÉSZ–M. NEPPER 1996 = Révész L. – M. Nepper I.: A honfoglaló magyarság régészeti hagyatéka. In: „*Őseinket felhozád...*” *A honfoglaló magyarság*. Kiállítási katalógus. Szerk.: Fodor I. – Révész L. – Wolf M. – M. Nepper I. Budapest 1996, 37–51.
- RÉVÉSZ 1996a = Révész L.: *A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez*. [Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 1.] Miskolc 1996.
- RÉVÉSZ 1996b = Révész L.: Karos–Eperjesszög I–III. temető (Borsod-Abauj-Zemplén m.). In: „*Őseinket felhozád...*” *A honfoglaló magyarság*. Kiállítási katalógus. Szerk.: Fodor I. – Révész L. – Wolf M. – M. Nepper I. Budapest 1996, 82–109.
- RÉVÉSZ 1997 = Révész L.: Honfoglalás kori női sír Békéscsaba–Erzsébethelyen. *MFMÉ–StudArch* 3 (1997), 169–195.
- RÉVÉSZ 2008 = Révész L.: *Heves megye 10–11. századi temetői*. [Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 5.] Budapest 2008.
- RÉVÉSZ 2016 = Révész L.: A Maros-Körös köz 10–11. századi temetői. In: *Népek és kultúrák a Kárpát-medencében. Tanulmányok Mesterházy Károly tiszteletére*. Főszerk.: Kovács L. – Révész L. Szerk.: Bollók Á. – Gergely K. – Kolozsi B. – Pető Zs. – Szenthe G. Budapest 2016, 577–628.
- RITOÓK 1997 = Ritoók Á.: A magyarországi falusi templom körüli temetők feltárásának újabb eredményei. *FolArch* 46 (1997), 165–177.
- RITOÓK 2005 = Ritoók Á.: Zalavár-Kápolna: egy temetőelemzés lehetőségei és eredményei. In: „*...a halál árnyékának völgyében járok*” *A középkori templom körüli temetők kutatása*. Szerk.: Ritoók Á. – Simonyi E. [Opuscula Hungarica 6.] Budapest 2005, 173–183.
- RITOÓK 2010 = Ritoók Á.: A templom körüli temetők régészeti kutatása. In: *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon II*. Szerk.: Benkő E. – Kovács Gy. Budapest 2010, 473–494.
- RÓZSA–BALÁZS 2011 = Rózsa Z. – Balázs J.: Az ősi Gádoros titkai. *Mozaikok Orosháza és vidéke múltjából* (2011), 5–19.
- SIMONYI 2005 = Simonyi E.: Középkori és kora újkori temető Felsőzsolca-Nagyszilváson. In: „*...a halál árnyékának völgyében járok*” *A középkori templom körüli temetők kutatása*. Szerk.: Ritoók Á. – Simonyi E. [Opuscula Hungarica 6.] Budapest 2005, 305–314.

- SZABÓ 1980 = Szabó J. Gy.: Árpád-kori falu és temetője Sarud határában. III. A sírok relatív és abszolút kronológiája, a temető jellege. *EMÉ* 16–17:1978–79 (1980), 45–136.
- SZABÓ 2005 = Szabó L.: Árpád-kori templom és temető Mezöcsát határában. In: „...a halál árnyékának völgyében járok” *A középkori templom körüli temetők kutatása*. Szerk.: Ritoók Á. – Simonyi E. [Opuscula Hungarica 6.] Budapest 2005, 221–225.
- SZATMÁRI 2005 = Szatmári I.: *Békés megye középkori templomai*. Békéscsaba 2005.
- SZÉLL 1943 = Széll M.: Elpusztult falvak, X–XVII. századbeli régészeti leletek Csongrád vármegye területén. *Dolg* 19 (1943), 176–182.
- SZENDREI 1898 = Szendrei J.: A bodrogvécsi honfoglaláskori lelet. *ArchÉrt* 18 (1898), 7–14.
- SZEREMLEI 1900 = Szeremlei S.: *Hódmezővásárhely története I. A barbárság kora. Kezdetől – I. Istvánig*. Hódmezővásárhely 1900.
- SZEREMLEI 1901 = Szeremlei S.: *Hódmezővásárhely története II. Az ököljog kora. I. Istvántól – a mohácsi vészig*. Hódmezővásárhely 1900.
- SZÖKE–VÁNDOR 1987 = Szöke B. M. – Vándor L.: *Pusztaszentlászló Árpád-kori temetője*. [Fontes Archaeologici Hungariae] Budapest 1987.
- SZÖKE 1959 = Szöke B.: A bjelobrdoi kultúráról. *ArchÉrt* 86 (1959), 32–47.
- SZÖKE 1962 = Szöke B.: *A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei*. [Régészeti Tanulmányok 1.] Budapest 1962.
- SZUROMI 2005 = Szuromi Sz.: A templom körüli temetkezés a középkori egyházfegyelem tükrében (12–13. század). In: „...a halál árnyékának völgyében járok” *A középkori templom körüli temetők kutatása*. Szerk.: Ritoók Á. – Simonyi E. [Opuscula Hungarica 6.] Budapest 2005, 9–12.
- TARI 2000 = Tari E.: *Pest megye középkori templomai*. [StudCom 27.] Szentendre 2000.
- TIMÁR 2019 = Timár P.: *Magyarország középkori településeinek és egyházainak topográfiai adattára I–VI*. Szeged 2019.
- TOPÁL 1972 = Topál J.: Árpád-kori temető és templom Cegléd–Madarászhalmon. *StudCom* 1 (1972), 53–97.
- TÓTH 2014 = Tóth A.: *A nyíri Mezőség a 10–11. században*. [Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 7.] Szeged 2014.
- TÜRK 2005 = Türk A.: Árpád-kori templom körüli temető feltárása Szentés-Kaján, Temetőhalmon. In: „...a halál árnyékának völgyében járok” *A középkori templom körüli temetők kutatása*. Szerk.: Ritoók Á. – Simonyi E. [Opuscula Hungarica 6.] Budapest 2005, 211–219.
- VALTER 1963 = Valter I.: Az ácsi református templom feltárása. *ArchÉrt* 90 (1963), 282–289.
- VALTER 1985 = Valter I.: Középkori egyházi épületeink kutatása. In: *Középkori régészetünk újabb eredményei és időszzerű feladatai*. Szerk.: Fodor I. – Selmeczi L. Budapest 1985, 317–341.
- VÁLYI 1994 = Vályi K.: Honfoglalás kori sírok Szeren 1973. (Megjegyzések a terület korai történetéhez). In: *A kőkortól a középkorig – Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára*. Szerk.: Lőrinczy G. Szeged 1994, 387–403.
- VÁLYI 2000 = Vályi K.: Régészeti emlékek. In: *Európa és Magyarország Szent István korában*. Kristó Gy. – Makk F. Szeged 2000, 365–385.
- VESZPRÉMY 2004 = *Képes Krónika*. [Milleniumi magyar történelem – Források] Ford.: Bollók J., a fordítást gondozta és a jegyzeteket készítette: Szovák K. (164–209. c.) – Veszprémy L. (71–163. c.) Budapest 2004.
- WOLF 2005 = Wolf M.: Ecclesia baptismalis, ecclesia parohialis – A borsodi ispánsági vár templomai. In: „...a halál árnyékának völgyében járok” *A középkori templom körüli temetők kutatása*. Szerk.: Ritoók Á. – Simonyi E. [Opuscula Hungarica 6.] Budapest 2005, 131 – 139.
- ZALOTAY 1957 = Zalotay E.: *Gellértgyházai Árpád-kori temető*. [RégFüz I. 7.] Budapest 1957.

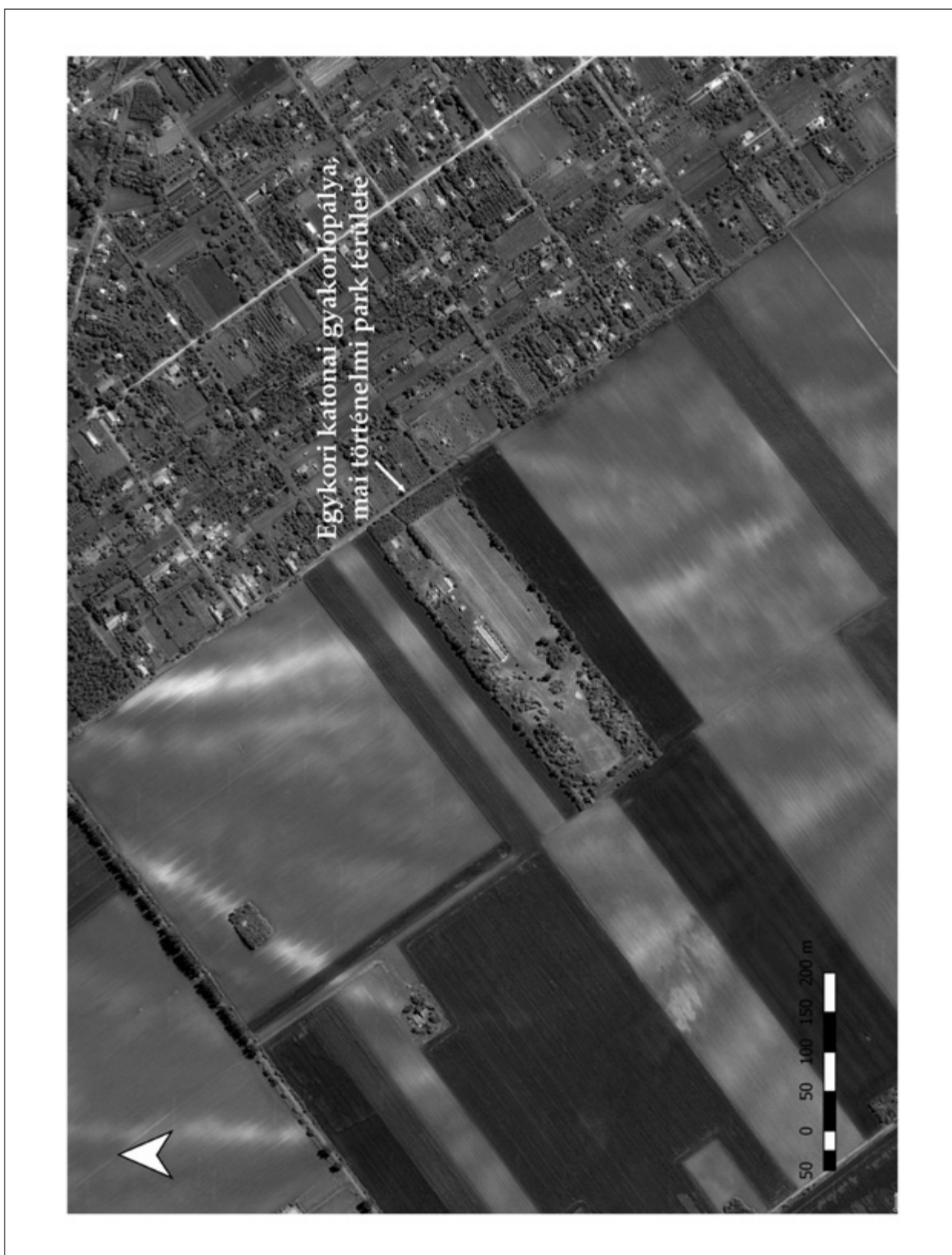
Gellértegyháza and some related questions

The concept of the so-called Gellértegyháza-type cemetery is well-known among archaeologists in Hungary. This term usually refers to cemeteries where the transition between an earlier pagan burial site and a subsequent phase with burials around a church can clearly be observed. In other words, at these sites, a former pagan burial place was later used as a Christian cemetery. Paradoxically, it has still not been clarified whether the eponymous site itself is indeed a “Gellértegyház-type” cemetery in this sense. The aim of this paper is to identify the controversies around the cemetery excavated in Orosháza–Rákóczi-telep, Újosztás, which had been identified as the cemetery of the settlement called Gellértegyháza, and to provide some explanations where possible.

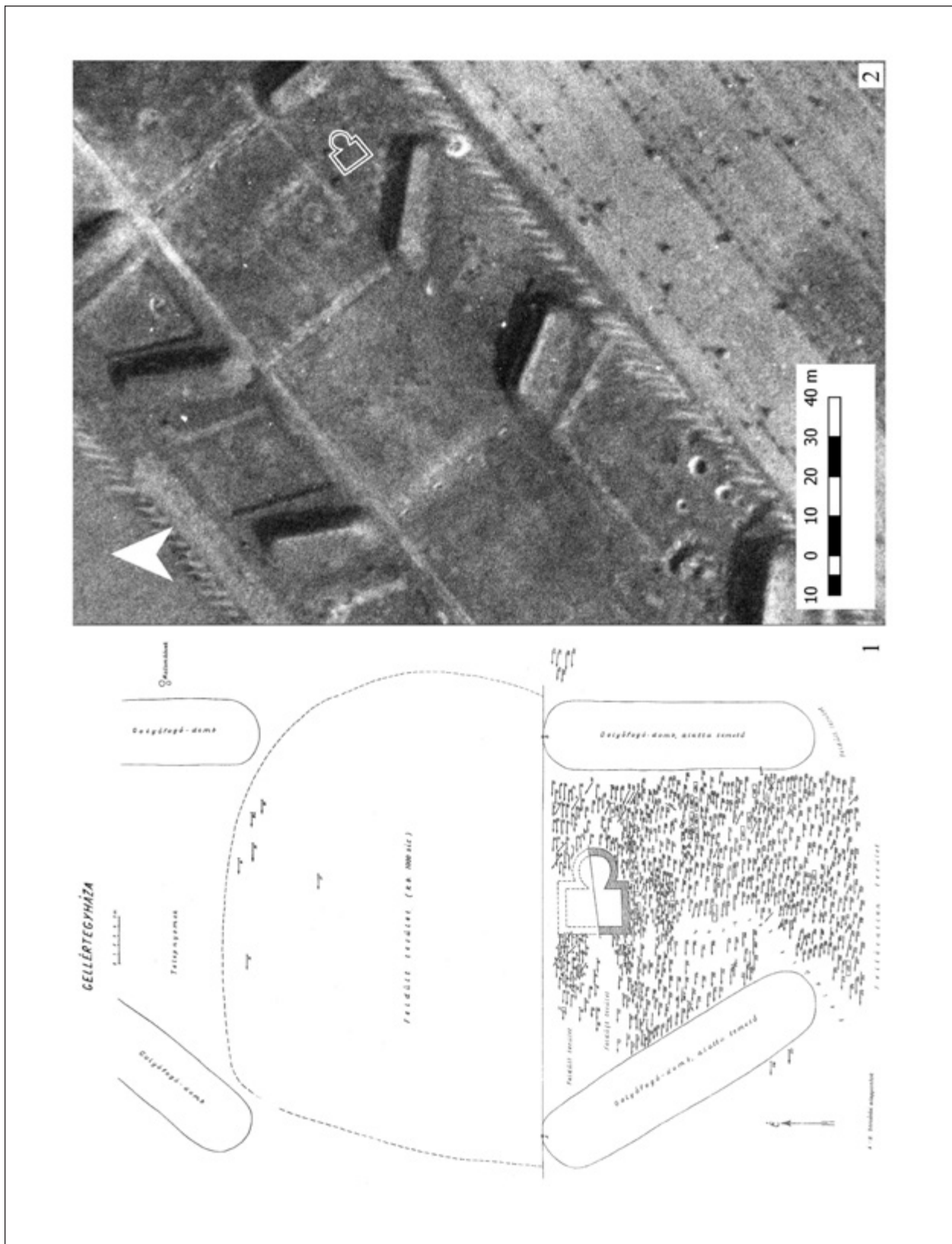
The site is situated in the western outskirts of Orosháza, on the brow of a hill running from northwest to southeast. Only the northern and the southern parts of the hill are under agricultural cultivation today. Large-scale excavation works were carried out at the site of the former church and cemetery between 1949 and 1950, when the establishment of a military training ground was planned there. The middle part of the hill brow was removed. Today this area functions as the Gellértegyháza Historical Park (Map 1). The earthmoving activities uncovered some human bones, which was reported to the relevant authorities. Following this, archaeologist Elemér Zalotay unearthed 344 graves in 1951, and further 336 graves in 1952 [Map 2: 1–2]. Rescue excavations carried out by Irene Juhász in 1970 uncovered further two graves. A more recent field survey combined with metal detecting research revealed that the settlement was situated north from the cemetery and church, on the same hill brow. The dividing line between the settlement and the cemetery might have run somewhere by the northern border of today’s historical park [Map 3].

The revision of the archaeological documentation, the archival documents, and the archaeological finds contributed significantly to our knowledge about the cemetery excavated at Rákóczi-telep compared to the observations presented in the publication from 1957. The validity of the information coming from the excavation carried out sixty-five years ago has been questioned, though the documents stored in the database of the Nagy Gyula Regional Museum (Orosháza), especially the photos taken during the excavation serve as reliable evidence regarding the ground plan of the church, the environment of the cemetery, and the location of the graves. Zalotay’s observations as presented in his notes are supported by the analysis of the finds.

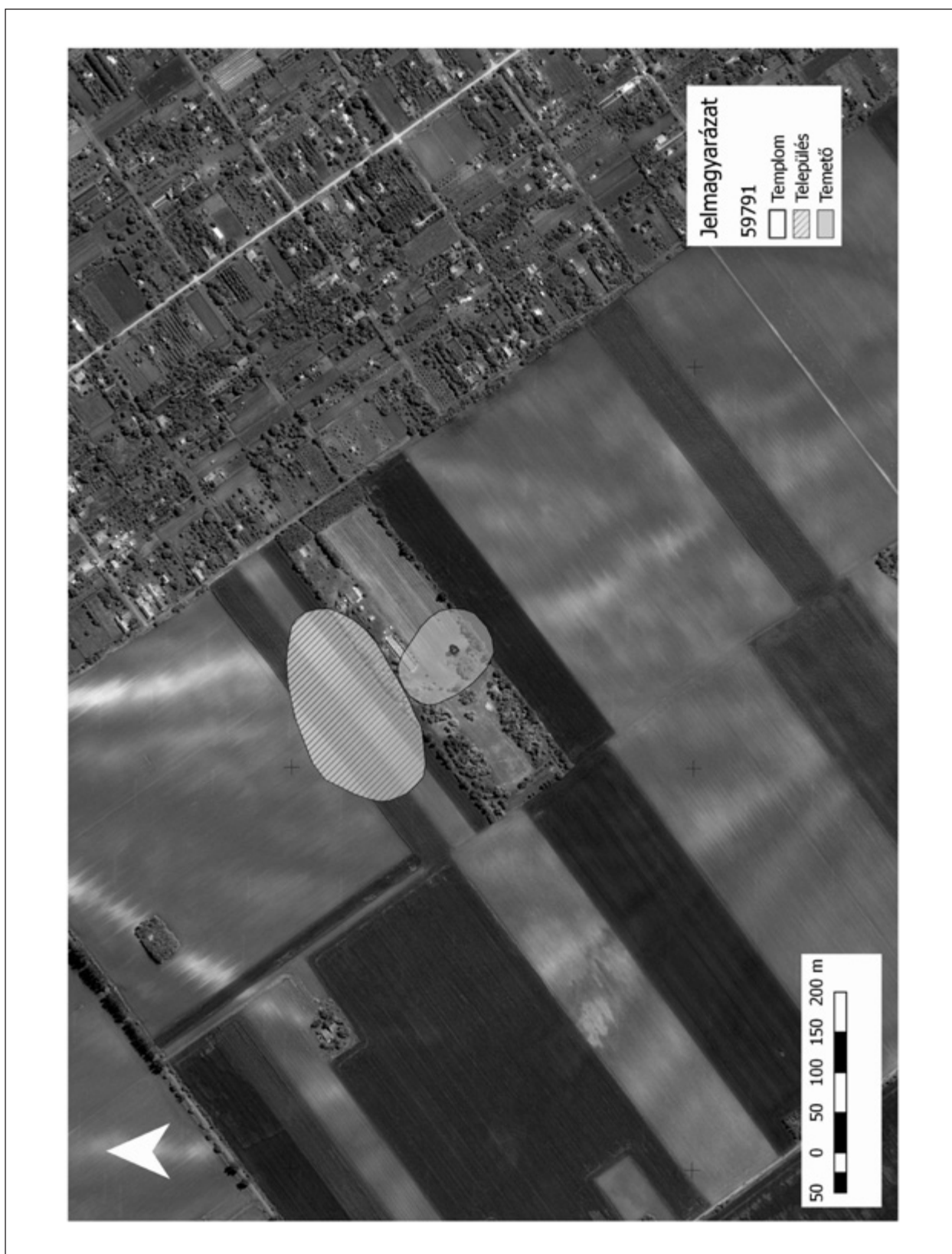
The most recent research confirmed that the cemetery fragment excavated at Orosháza–Rákóczi-telep, Újosztás was in use for at least one hundred years, and during this period, three phases can be distinguished. The cemetery seems to have been established at the end of the 10th or the beginning of the 11th century, and the first burials still display the traces of pagan traditions (burial with horse, the presence of pagan symbols, everyday objects placed in the grave, etc.). Such traces could be observed, for example, in grave No. 374 [Table 2: 3; Table 6: 14; Table 7: 6; Table 8: 1; Table 9: 2–3]. Later, as a result of Christianization, the number of grave goods decreased, and it appears that pagan rites were gradually abandoned. In the second phase of the cemetery, the number of finds is significantly lower than in the first phase. Some characteristic finds are clothing accessories (an S-terminalled lockring, a few beads) and coins of King Solomon (1063–1074) and King László I (1077–1095) [Table 5: 1–3]. Sometime during the 11th century, they started to build a brick church with a horseshoe-shaped apse [Table 1: 1–4], which, from that time on, defined the arrangement of the newly established graves until the cemetery ceased to function. The graves from this third phase of the cemetery contained only a few finds which were mostly clothing accessories, such as a ribbed S-terminalled lockring, finger rings, earrings, a buckle [Table 6: 3; Table 7: 1; Table 6: 6; Table 7: 5] and in some cases 12th century anonymous coins were deposited with the dead [Table 5: 4–6]. Burials established in the first phase of the cemetery were scattered along the brow of the hill, in a northwest-southeast direction. Graves from the second phase were identified mostly at the southern part of the hill, while those from the third phase were located north from this area, around the church. Both the archaeological and the suggest that the three phases were consecutive, which testifies of the process of Christianization. Consequently, it is justified to label the burial site at Rákóczi-telep as a “Gellértegyháza-type” cemetery, though the identification of the village connected to the cemetery as Gellértegyháza represents another research problem. Since this identification can neither be proved nor disproved according to our present knowledge, we suggest using the name Orosháza–Rákóczi-telep, Újosztás for the archaeological site.



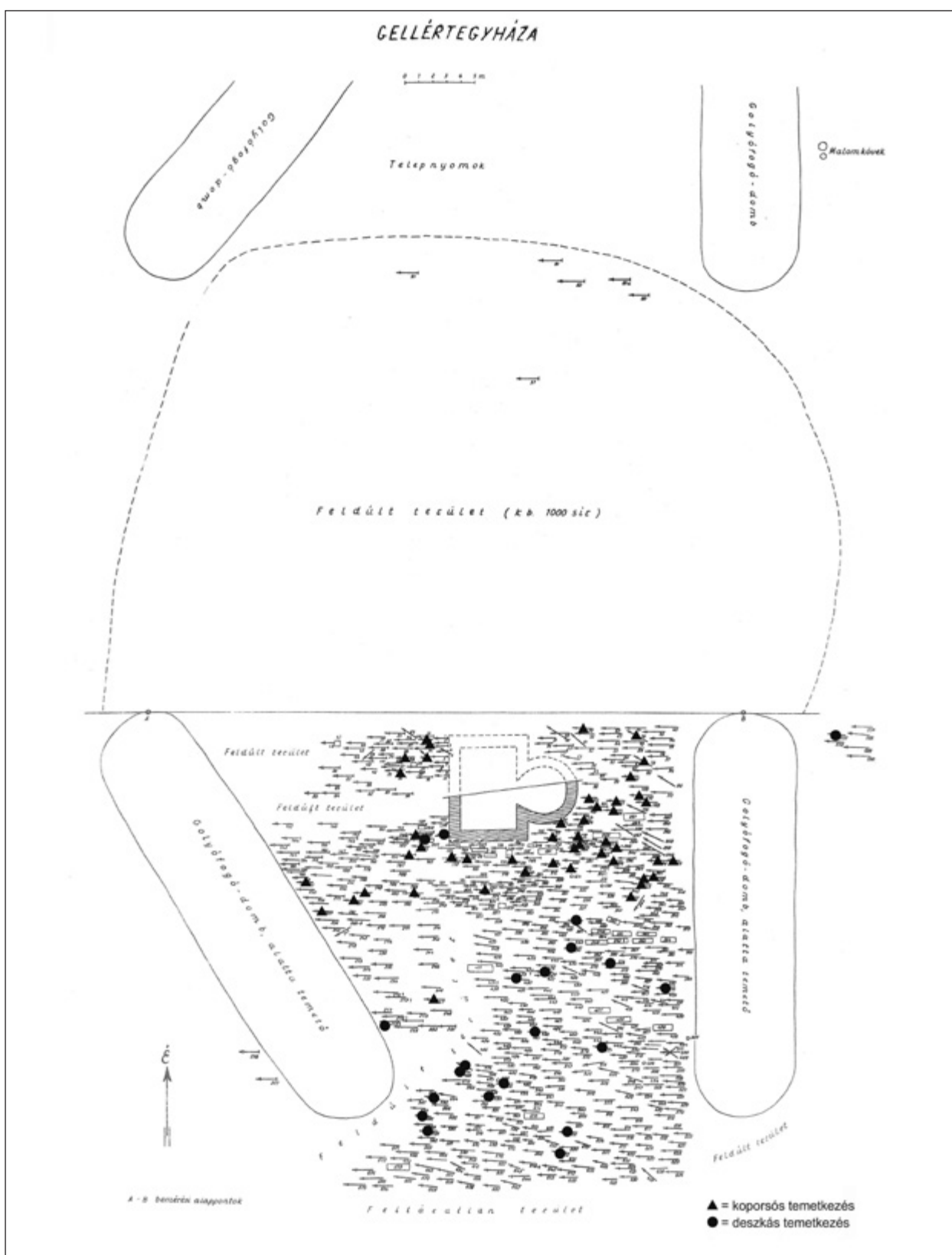
1. térkép: Az egykori katonai gyakorlópálya, jelenleg Gellértegyháza Történelmi Park műholdképe (forrás: Google Earth).



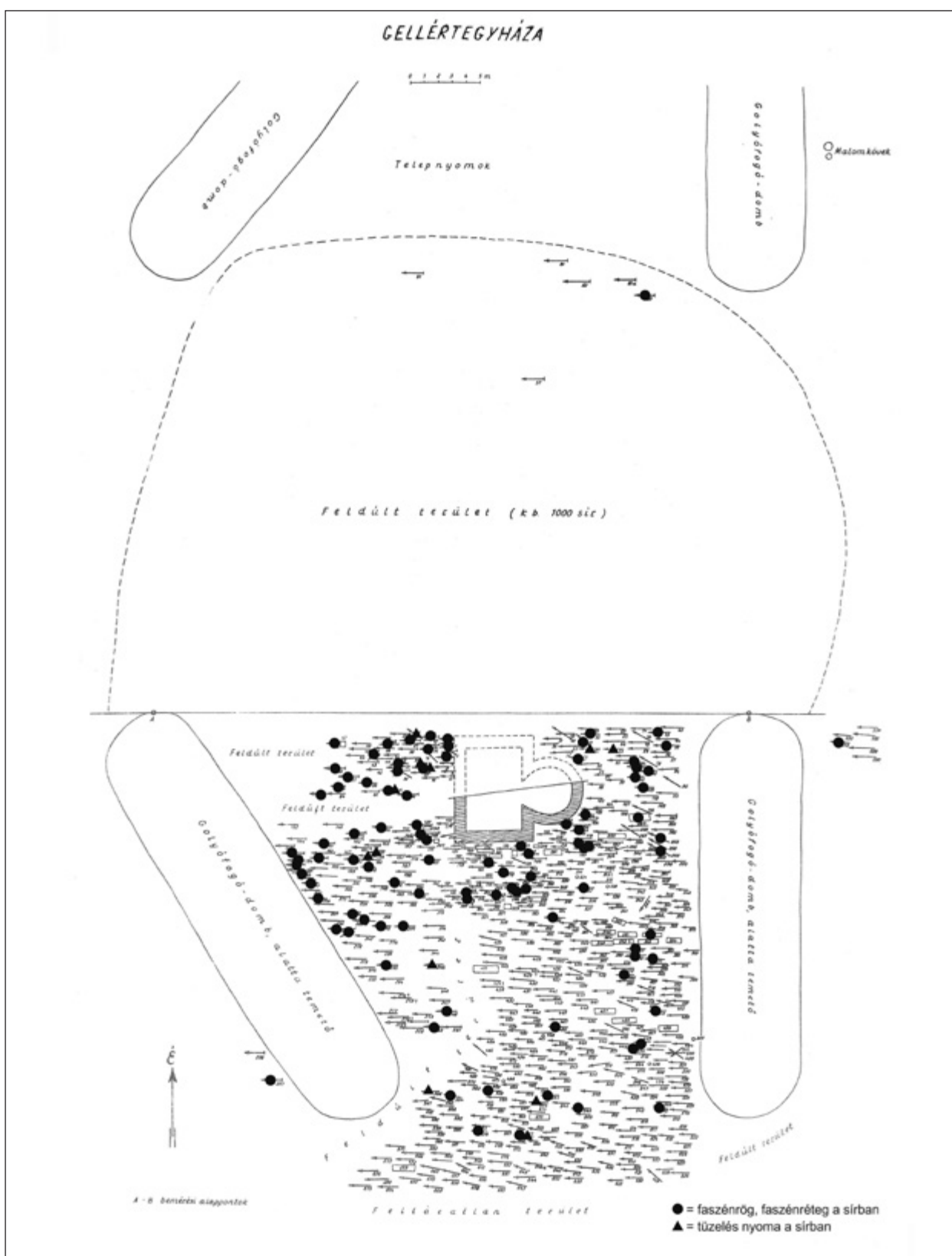
2. térkép: 1.: Zalotay 1951. és 1952. évi feltárásának összesítő felszínrajza (ZALOTAY 1957, temetőtérkép);
2.: A feltárt templom elhelyezkedése a katonai gyakorlópálya területén belül (1963-as légi foto: fentrol.hu; Földmérési és Távérzékelési Intézet)



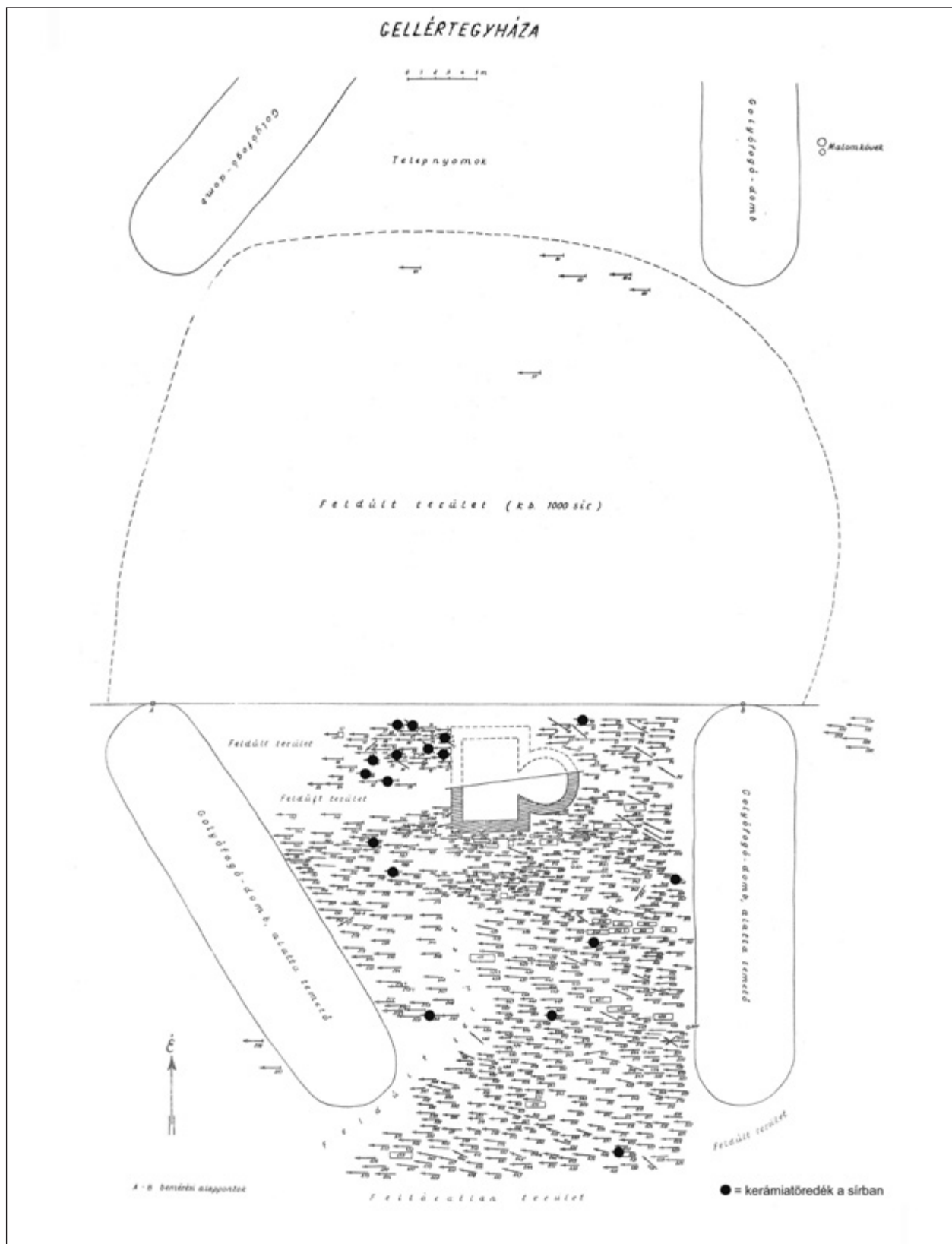
3. térkép: A település és a temető elhelyezkedése megközelítőleg az eddigi adatok alapján (műholdkép: Google Earth).



5. térkép: Deszkakeretes és koporsós temetkezések
(alap: ZALOTAY 1957, temetőtérkép)



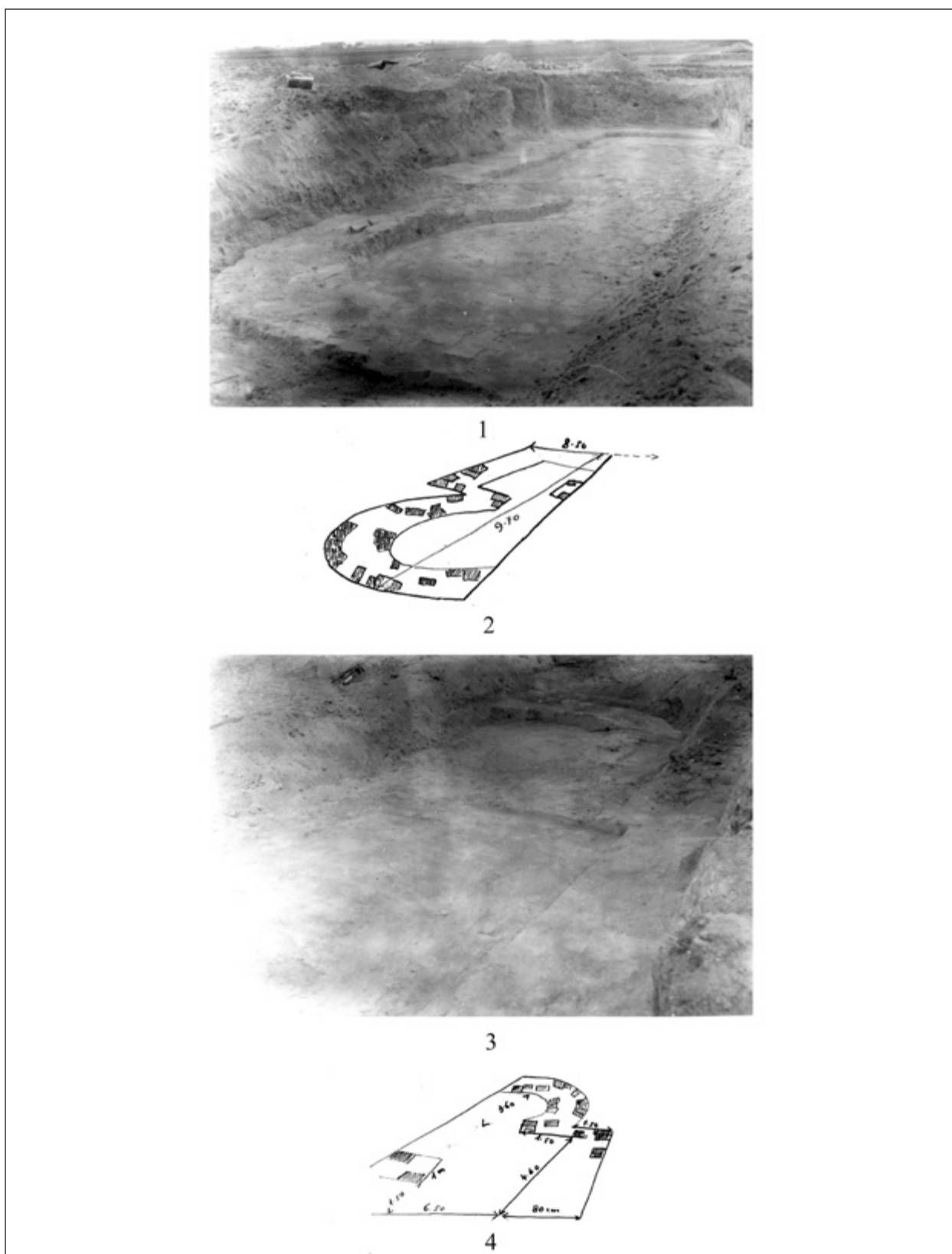
7. térkép: Faszénréteget és tűzlési nyomokat tartalmazó temetkezések
(alap: ZALOTAY 1957, temetőtérkép)



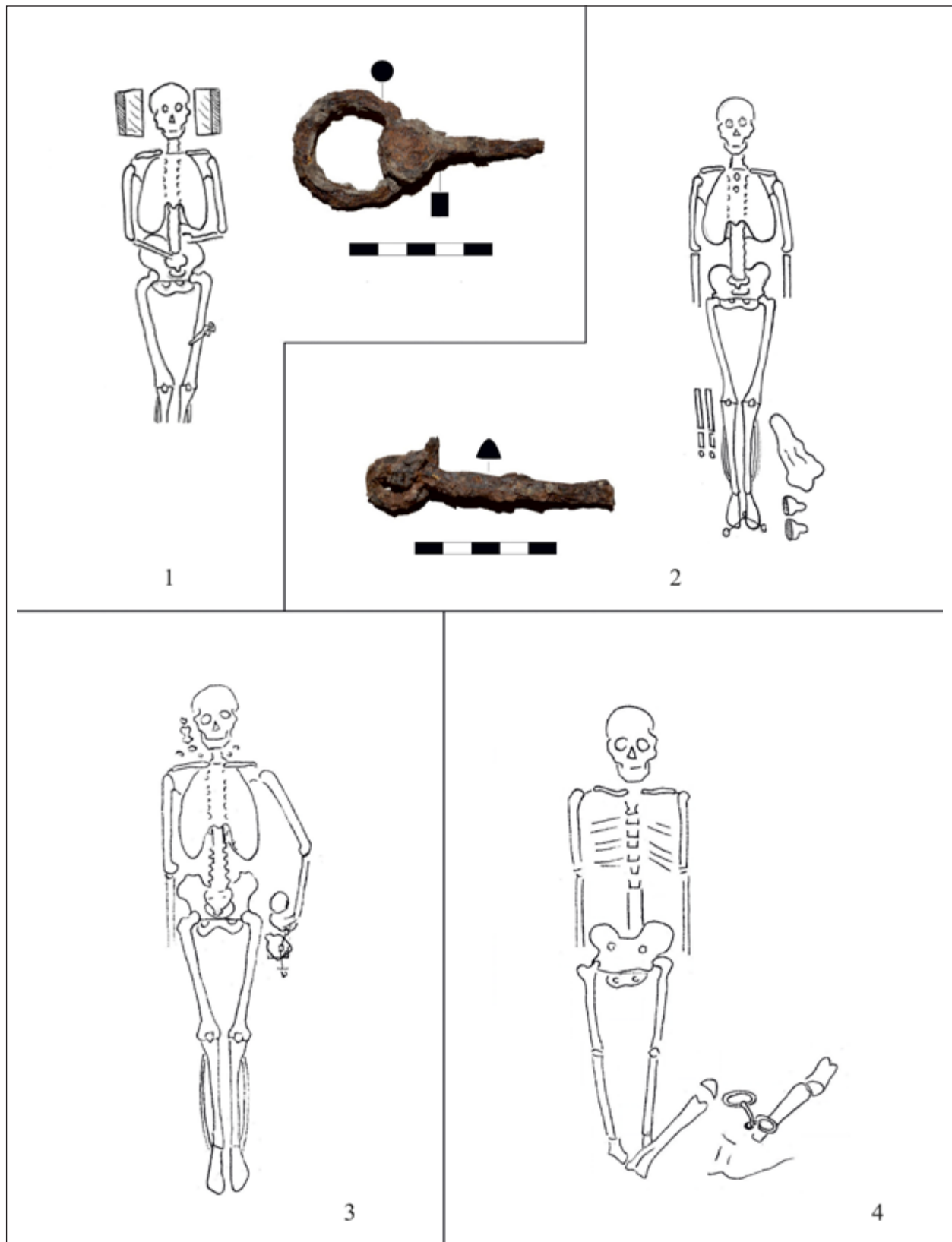
8. térkép: Kerámiatöredéket tartalmazó sírok
(alap: ZALOTAY 1957, temetőtérkép)



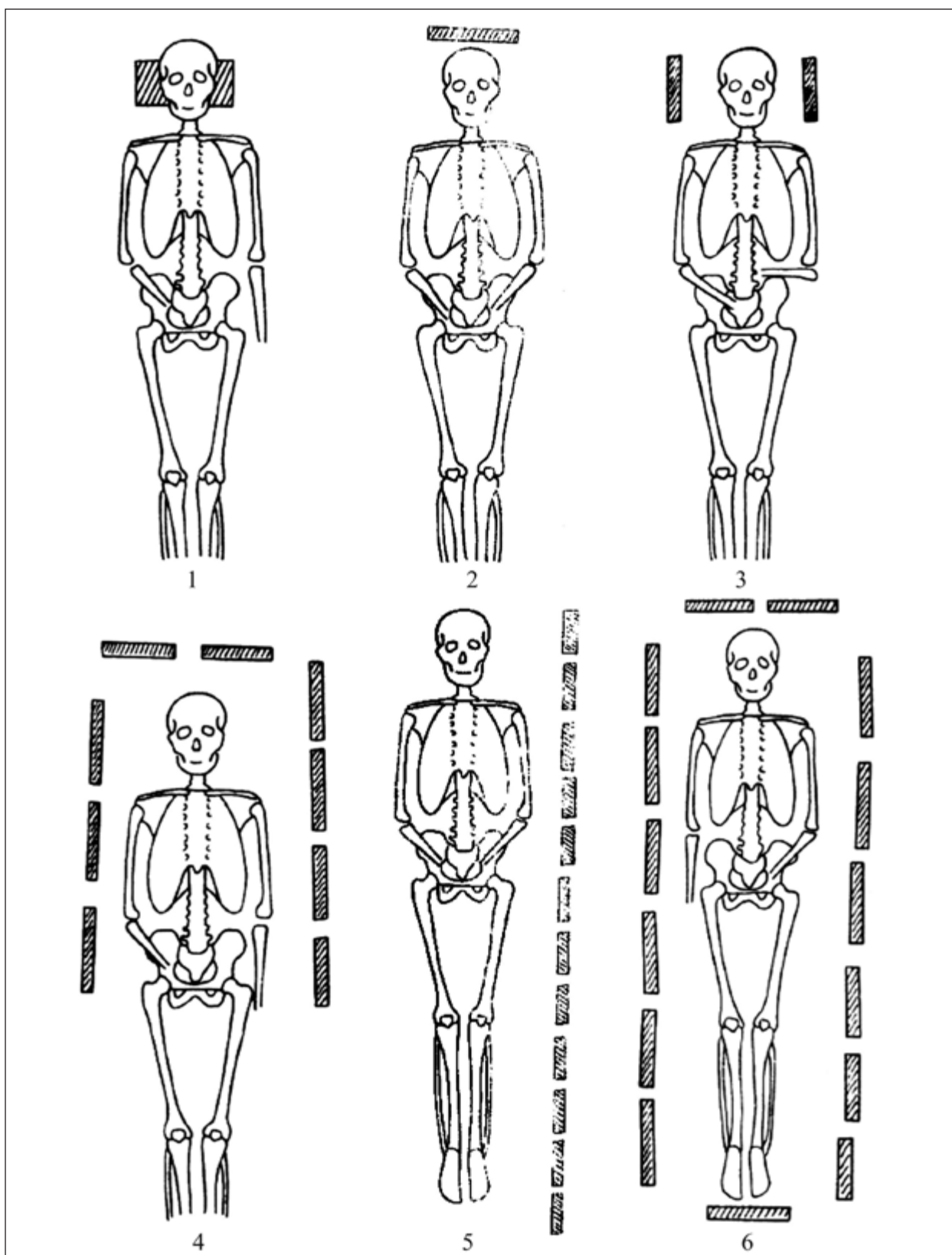
9. térkép: 1.: A Zalotay-féle kronológiai felosztás (ZALOTAY 1951, XV. tábla 4. kép);
 2.: A pénzérmék eloszlása a feltárt területen, illetve a temetkezési szokások és a keltezőértékkel bíró leleteket tartalmazó sírok alapján kialakított periodizáció (alap: ZALOTAY 1957, temetőtérkép)



1. tábla: 1–2.: A templom maradványainak fotója és rajza keleti irányból; 3–4.: A templom maradványainak fotója és rajza nyugati irányból (fotók: NGyTM Fotótár F316–317; rajzok: ZALOTAY 1951, XVI–XVII. tábla)



2. tábla: Lovastemetkezések. 1.: A 37. sír rajza (ZALOTAY 1951, III. tábla) és a sírból származó zablatöredék;
 2.: Az 57. sír rajza (ZALOTAY 1951, V. tábla)) és a sírból származó zablatöredék; 3.: A 374. sír rajza (ZALOTAY 1952,
 III. tábla); 4.: A 658. sír rajza (ZALOTAY 1952, V. tábla)



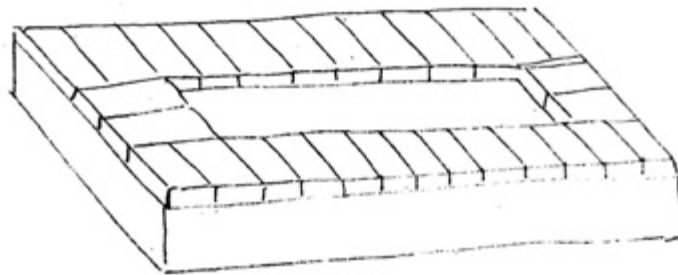
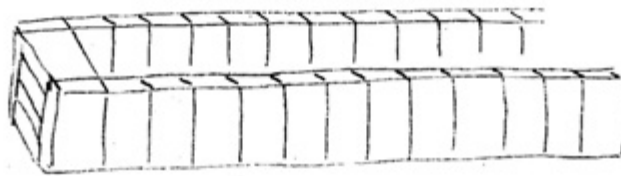
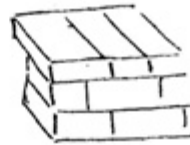
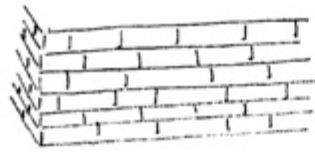
3. tábla: Téglás és téglakeretes sírok típusai. 1–6.: 11., 116., 37., 7., 188., 16. sír (ZALOTAY 1957, 68–70)



1

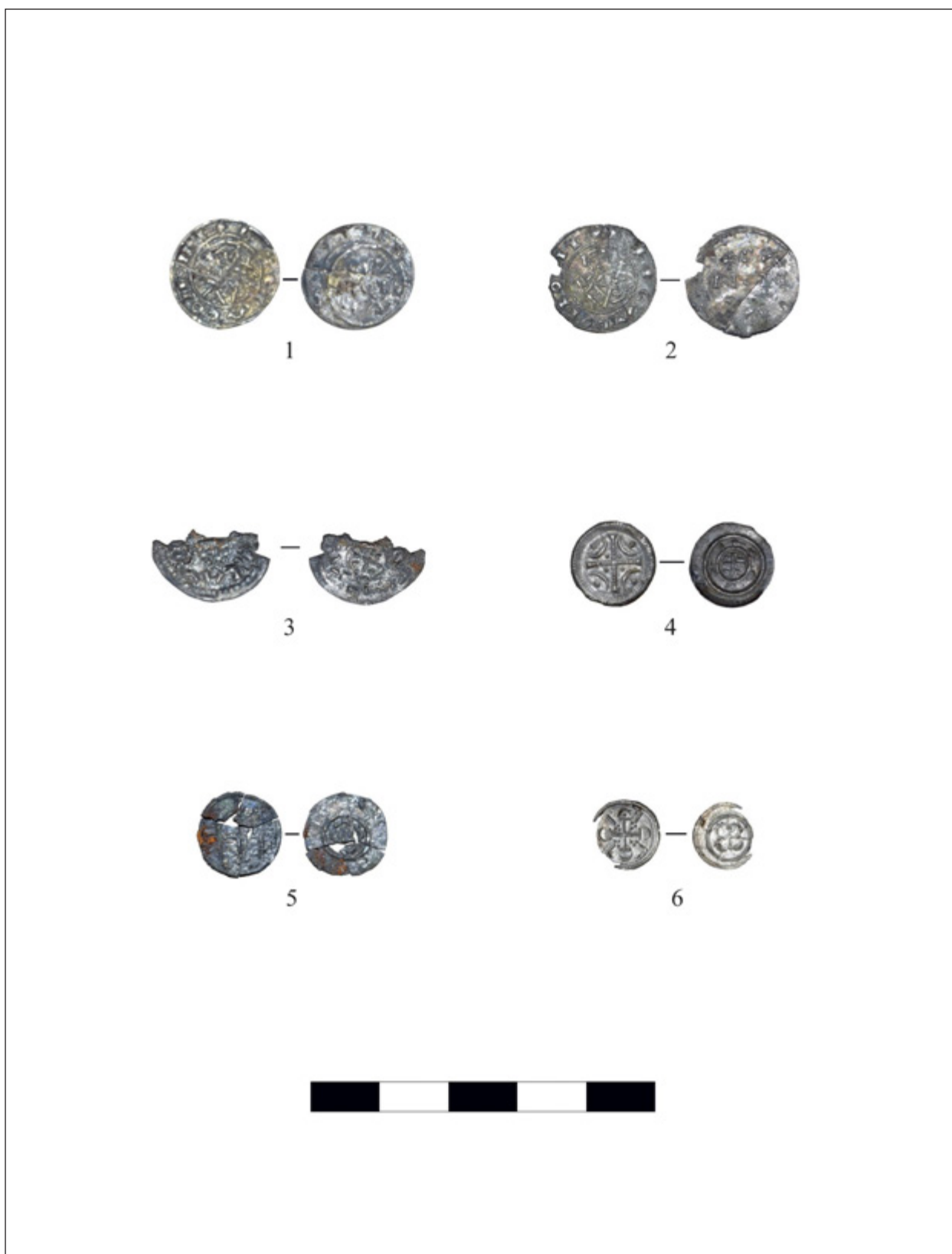


2

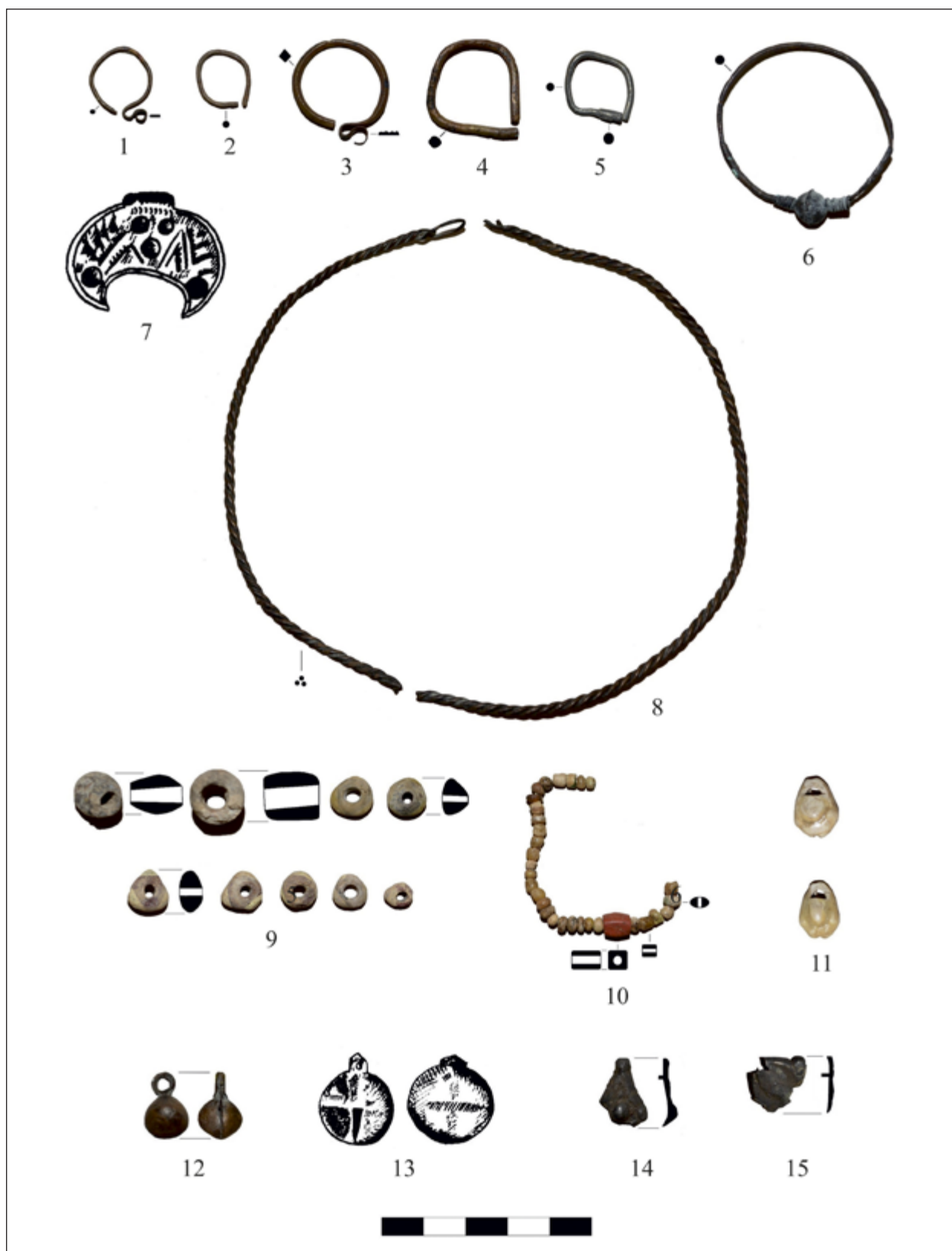


3

4. tábla: 1–2.: Téglapítményes sírok fotói (124/125., 255. sír) (NGyTM fotótára: F320, F335);
3.: Téglakeretes sírok vázlatrajzai (ZALOTAY 1951, XIV. tábla)



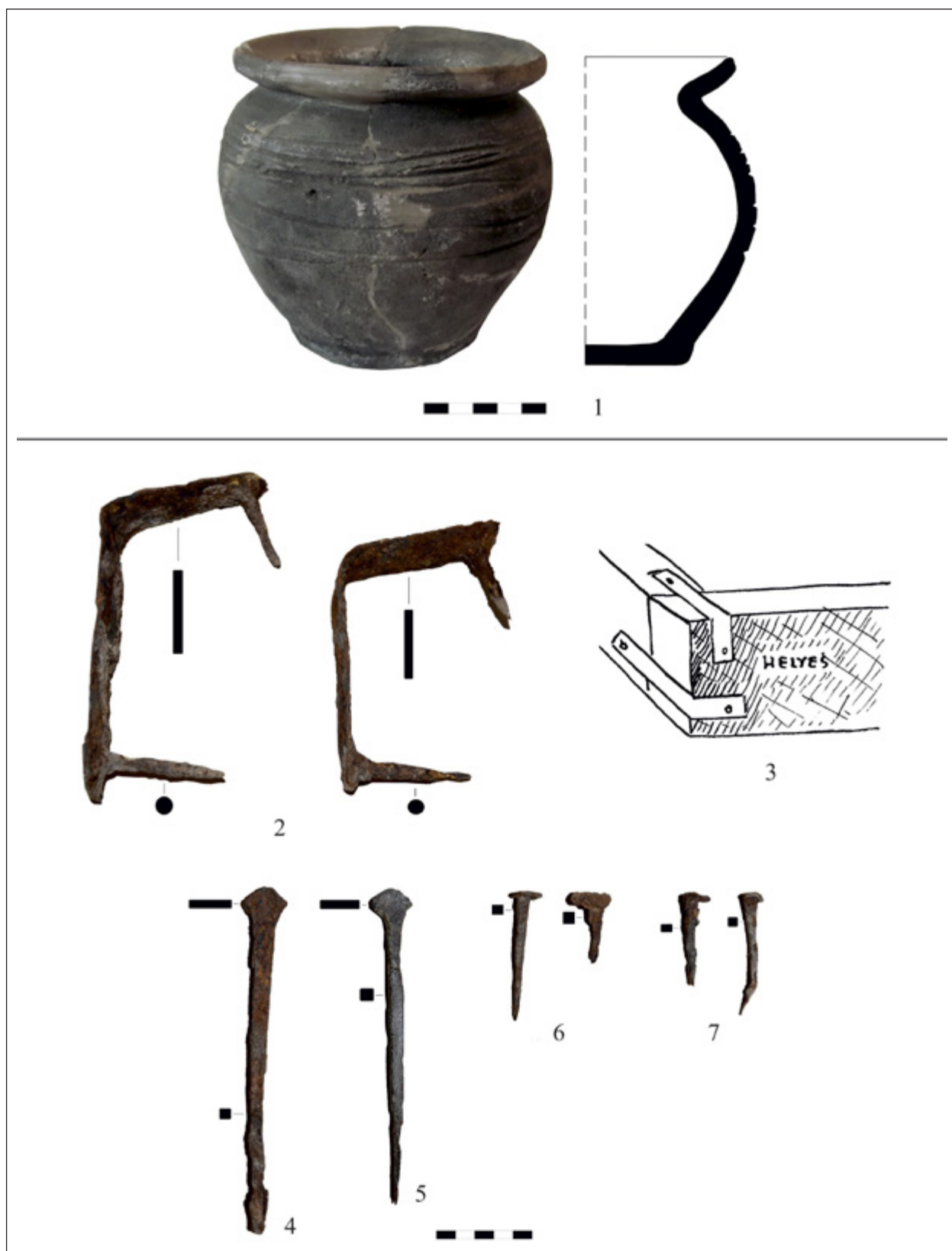
5. tábla: Pénzermék. 1–2.: Salamon (1063–1074) érméi (579., 448. sír); 3.: I. László (1077–1095) érméje (366. sír); 4–5.: 12. századi anonim denárok (271., 193. sír); 6.: 12. századi anonim obolus (25. sír)



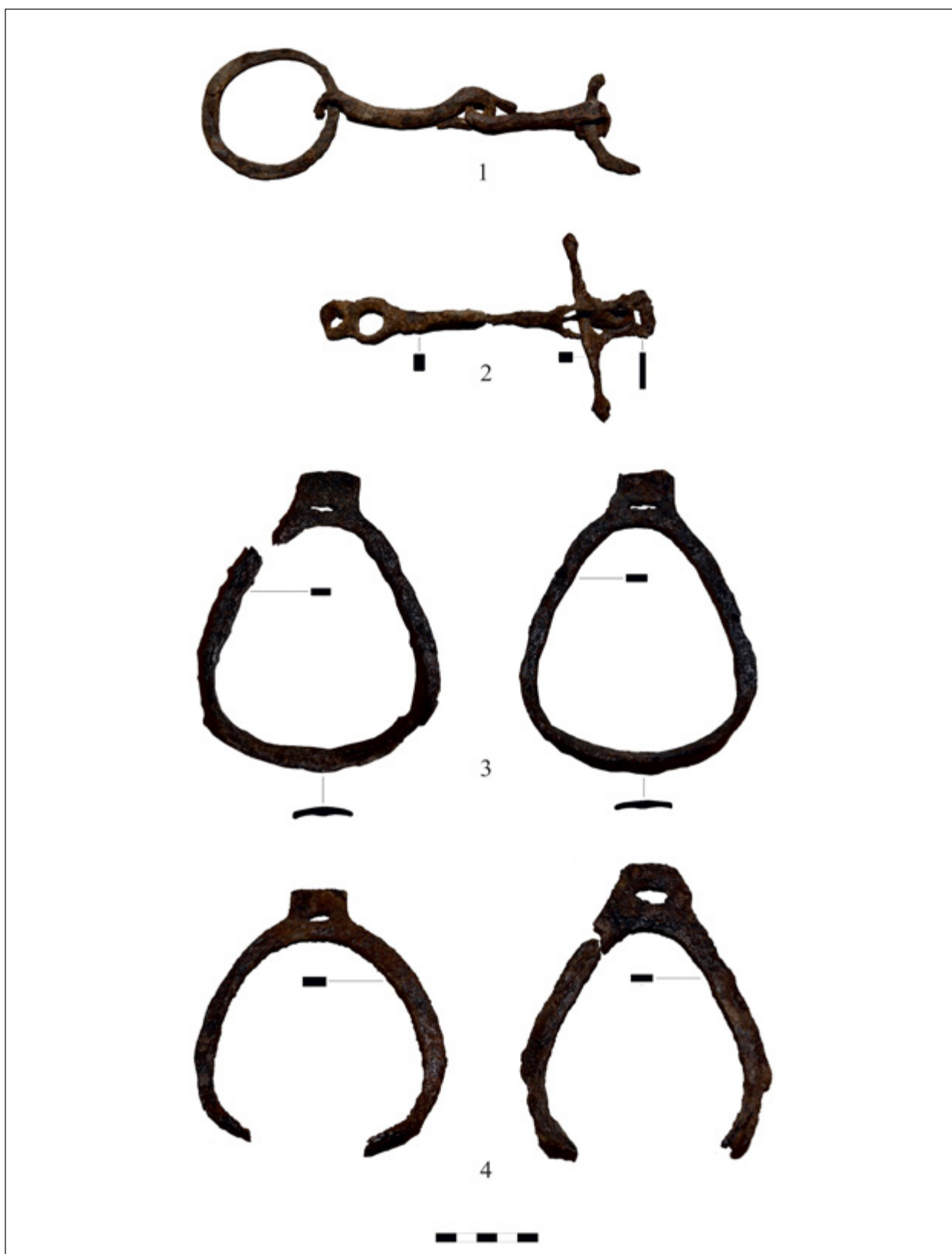
6. tábla: Viseleti elemek. 1–5.: Hajkarikák (658., 654., 352., 360., 580. sír); 6.: Fülbevaló: (142. sír); 7.: Lunula (96. sír) (ZALOTAY 1951, VI. tábla); 8.: Torques (91. sír); 9–10.: Gyöngyök (96., 366. sír); 11.: Kauri kagylók (374. sír); 12.: Fülesgomb (96. sír); 13.: Csörgőgombok (96. sír); 14.: Ingnyakveret (374. sír); 15.: Ruhaveret (374. sír)



7. tábla: Viseleti elemek. 1–4.: Gyűrűk (31., 53., 269., 638. sír) (ZALOTAY 1957, 62, 64); 5.: Csát (104/a. sír);
6.: Lábbeliveretek – a teljes leletegyüttes egy része (374. sír); Használati tárgyak: 7.: Kés (12. sír);
8–10.: Csiholók és kova (12., 299., 458. sír)



8. tábla: 1.: Kerámia (374. sír); Deszkakerethez tartozó vasalások: 2.: Vaspántok (155. sír);
 3.: Deszkakeret rekonstrukciós rajza (ZALOTAY 1951, X. tábla);
 4–7.: Koporsószegek (157., 198., 128., 146. sír)



9. tábla: Lószerszámzat. 1–2.: Zablák (658., 374. sír); 3–4.: Kengyelek (374., 57. sír)

Kiadási év Névhasználat	Gellértegyháza	Gellértkuta	Fennmaradási forma MNL OL DL	Eredeti kiadó és átíró Az eredeti oklevél és az átírat dátuma
1456 <i>Gelertheghaza</i>	Békés vármegye		Eredeti	<i>V. László király</i>
			DL 37634	<i>1456. május 12.</i>
1466 <i>Gelerdeghaza</i>	Csanád vármegye (Mogyorós-Fecskés)		Átírás	<i>Mátyás király</i> Csanádi Káptalan
			DL 16298	<i>1466. január 19.</i> <i>1466. február 17.</i>
1466 <i>Gererdeghaza</i>	Csanád vármegye (Mogyorós-Fecskés)		Eredeti	<i>Csanádi Káptalan</i>
			DL 16298	<i>1466. február 17.</i>
1471 <i>Geredkwtha</i>		Csongrád vármegye	Átírás	<i>Mátyás király</i> Aradi káptalan
			DL 17273	<i>1471. december 21.</i> <i>1472. április 5.</i>
1471 <i>Geredkwtha</i>		Csongrád vármegye	Átírás	<i>Mátyás király</i> Mátyás király
			DL 17273	<i>1471. december 21.</i> <i>1475. június 3.</i>
1472 <i>Geredkwtha</i>		Csongrád vármegye	Átírás	<i>Aradi káptalan</i> Budai káptalan
			DL 17273	<i>1472. április 5.</i> <i>1475. június 3.</i>
1475 <i>Geredkwtha</i>		Csongrád vármegye	Eredeti	<i>Mátyás király</i>
			DL 17273	<i>1475. június 3.</i>
1512 <i>Gelerdkwthathelek</i>		Békés vármegye (Szentetornya)	Átírás	<i>II. Ulászló király</i> Csanádi káptalan
			DL 22283	<i>1512. március 8.</i> <i>1512. április 8.</i>
1512 <i>Gelerdkwthathelek</i>		Békés vármegye (Szentetornya)	Eredeti	<i>Csanádi káptalan</i>
			DL 22283	<i>1512. április 8.</i>
1525 <i>Gelertkwth</i>		Békés vármegye (Orosháza)	Eredeti	<i>II. Lajos király</i>
			DL 30352	<i>1525. július 30.</i>
1563 <i>Gelerthkwtha</i>		Békés vármegye (Orosháza)	Átírás	<i>II. Lajos király</i> Pozsonyi káptalan
			DL 36602	<i>1525. július 30.</i> <i>1563. szeptember 22.</i>
1567 <i>Gilerdház puszta</i>	Békési náhije (Orosháza)		szandzsák összeírás	
			KÁLDY-NAGY 1982, 212, 107	<i>1576.</i>
1579 <i>Gilerdház puszta</i>	Békési náhije (Orosháza)		szandzsák összeírás	
			KÁLDY-NAGY 1982, 212, 107	<i>1579.</i>
1747 <i>Gelerthutha</i>		Békés vármegye (Orosháza)	Átírás	<i>II. Lajos király</i> Gyulafehérvári káptalan
			DL 107409	<i>1525. július 30.</i> <i>1747. július 7.</i>

1. táblázat: A Gellértegyházára és Gellértkútára vonatkozó okleveles adatok